

КИТОБХОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Шуъбаи хизматрасонӣ библиографӣ

ТАЪРИХИ КИТОБИ ТОҶИК

Дастури услубӣ

Душанбе-2016

М у р а т т и б
А б д у ч а м и л Валиев

Таърихи китоби тоҷик [Матн]: Дастури услубӣ /Мураттиб А.Валиев; Китобхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 60 с.

ПЕШГУФТОР

Истиқлолияти давлатӣ дар назди олимон ва муҳаққиқони соҳаҳои мухталифи илми тоҷик вазифаҳои нав, ҳамзамон бисёр душвору мураккабро гузошт. Ҳаллу фасли ин вазифаҳо аз он иборат буд, ки доираи ҷорчӯбаи идеологии илми китобдорӣ, китобхонашиносии омӯзиши таърихнигори китоби тоҷик бештар диққати олимонро ба хуб ҷалб намояд. Талаби замон аст, ки таърихи пурғановату суннати китобу китобдории халқи тоҷик аз нигоҳи илмӣ омӯхта шуда, пешкаши мардуми заковатманд ва орифи кишвар гардад. Китобхонашиносӣ ва китобдории халқи тоҷик ба қарни асрҳо реша давонда, муҳаққиқонро водор месозад, ки онҳо ба омӯзиши ин паҳлуи ҳанӯз пажӯҳиш нашудаи таърихи халқамон аҳамияти ҷӣ дода онро объективона омӯзанд.

Имрӯз, ки соҳаи илми китобхонашиносии тоҷик, китоб ва китобдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақшу мақоми ҳудро ёфтааст ҷои меҳнат, ки оид ба таърихи китоб ва китобшиносии тоҷики мардуми фарҳангпарварамон ва нақши китоб дар ҳаёти ҷомеа чанд маълумоти мушаххасе иброи назар намоям. Меҳрамон бо қамол ифтихор зикр намоям, ки тоҷикон аз қадимулайём соҳиби фарҳанги баланди китобдориву китобхона буда, ба қилку қалам ва девону дафтар арҷ мегузоштанд ва онҳоро ҷун гавҳари қурқимат эҳтиёт мекарданд.

Зеро халқи мо аз даврони қадим китобро сарчашмаи ақлу ҳирад, донишу заковат, ахлоқи ҳамида ва беҳтарин ҳамнишину ҳамроз, омӯзгори беминнат, ҳамсӯҳбати хушгуфтору беозор мепиндошт. Ва бузургони мо китобро аниси қунҷи танҳой ва қурӯғи субҳи доноӣ меҳонистанд.

Китоб аст, ки таърихи қуҳанбунёди мо, ганҷинаҳои тамаддуни башарӣ, дурдонаҳои назми ҳазорсолаи мо, достонҳо ва илму дониши даврони бостонӣ, ҳираду заковати наслҳо ва халқҳо зинда нигоҳ меҳорад. Китоб аст, ки бо нури донишу маърифат роҳи мардумонро равшан сохта, боиси ҳастиву пайдории миллат, таърих, забон, адабиёт ва фарҳанг гардидааст. Китоб шиносномаи донишу андеша ва тамаддуни миллатҳо мебошад, таърихи пайдоиши китоб ба

таррақиёти хат, забон, адабиёт, санъат, техника ва илм алоқа дорад. Зиёиёни тоҷик дар гузашта дорои савияи баланди фарҳангиву маънавӣ буданд ва аз байни онҳо олимону нависандагон, орифону фозилони зиёди ҷаҳоншумул ба арсаи таърих омадаанд. Аз ин ҷост, ки аҳли зиёи тоҷик аз қадим то замони мо китобҳои зиёди динӣ, мазҳабӣ, илмҳои мухталифи давраи замон, фалсафаи ахлоқу одоб, тартибу қоидаҳои зисту маишат, кайҳоншиносӣ, риёзӣ, тиббӣ, кимиёвӣ ва ғайраро ба қалам додаанд. Ба зисту зиндагонии мардуми тоҷик чуқур ворид шудани китоб мазмуни ҳаётро муайян карда, тафаккури инсонро ташаккул медиҳад.

Қисми 1. Асосҳои методологии омӯзиши таърихи китоб

Боби 1. Китоб ҳамчун омили омӯзиши таърих

1.1. Мафҳум ва этимологияи (пайдоиши) калимаи «Китоб»

Китоб-навиштаҷоти varaқҳои ҷилдшуда, воситаи интишоргардонӣ ва нигоҳдории маълумот ақидаву андешаҳо (идея, образ) ва донишҳо. Дар статистикаи байналхалқӣ, мувофиқи тавсияи ЮНЕСКО асари ҳаҷман беш аз 3 ҷузъи ҷопӣ, яъне аз 48 саҳифаи ҷопӣ кам набударо шартан Китоб гуфтан мумкин аст. Китоб васоити муҳими ахбори оммавӣ, илмӣ ва техникӣ, аслиҳаи пурзӯри муборизаи сиёсӣю идеалогӣ дар паҳнкунӣ ва ташқиқоти дониш, маълумот ва тарбия ба шумор меравад. Таърихи пайдоиши китоб ба тараққиёти хат, забон, адабиёт, санъат, техника ва илм алоқа дорад. Дар замонҳои қадим дар рӯи санг, ҷӯб, сафол, мису биринҷӣ, баргҳои дарахтони нахл, устухонҳо ва ғайра аз одамон дастнависҳо боқи мондаанд, ки ба Китоб мансубият доранд.

Китоби тоҷик аз осори хаттӣ- «Авесто» ибтидо мегирад, ки маъхазҳо оид ба мазмуну тарзи ҷилбандӣ ва ороиши он ривоят меkunанд. Авесто қадимтарин асари адабиёти форс-тоҷик, китоби муқаддаси зардуштия - оини халқҳои эрониҷаҳони қадим. Авесто - яке аз қадимтарин ёдгориҳои адабиёти бостонии халқи тоҷик китоби муқаддаси Авесто мебошад. Аввал он ба тарзи шифоҳӣ аз ҷониби мубадони зардушти аз даҳон ба даҳон мегузашт. Забони авестои аз қадимтарин ва муҳимтарин забонҳои қадими эрони ба шумор

меравад. Аз сабаби ба ин забон эҷод гардидани Авесто онро забони авестои меноманд. Нахустин бор Авесто дар замони Дорой I (522-486 пеш аз милод) таҳрир гардида, ба қайди китобат дароварда шуда буд. Аммо аз он таҳрир то замони мо осоре намондааст. Бинобар маълумоти китоби паҳлавиӣ Шахристонҳои Эрон бо фармони шоҳ Виштос Зардушт Авесторо дар 12000 пусти гов бо хати тилло навишта, онро дар хазинаи оташкадаи шоҳаншоҳи ҷой дода буд. Онвакт Авесто ба 1200 фрагард, яъне 1200 боб чудо мешуд. Искандари Мақдунӣ соли 331-и қабл аз мелод ҳангоми истилои Форс он нусхоро сузонда, хокистарашро ба об партофт нусхаи дигари Авесто дар тахтачаҳои тилло навишта шуда буд. Онро Искандар ба ватани худ бурда матнашро ба забони юнони тарҷума кунонд.

Ниҳоят, дар охирҳои аҳди Хусрави Парвиз (590-628) таҳрири тозаӣ Авесто ба майдон омад, ки он Занд, яъне шарҳу тафсир номида шуд. Пеш аз ин дар асри IV барои сабти Авесто дар асоси хати ороми хати махсус ихтироъ гардида буд, ки хати авестои номида мешуд. Он 44 ҳарф ва 3 шакли ду ҳарфи ҷуфтовоз ва монанди хати арабӣ аз рост ба чап навишта мешуд. Ба ҳамин тариқ, Авесто дар тули қариб як ҳазору дусад сол чандин бор таҳрир хурда, суфта гардида, тағйирпазируфта, шакли мавҷудаи ҳозираро гирифтааст. Тарзи навишту талаффузи Авесто дар асли паҳлавиӣ он Апастак буда, маънояш асос ва матн мебошад. Ин китоби муқаддас маҷмӯаи асотир, матнҳои динӣ мазҳаби ва масъалаҳои илму ахлоқ ва фалсафа буда, ба арзиши бузурги динӣ, адаби ва фалсафи молик аст. Авесто бар замми усули дин ва аҳкоми ойини зардуштии, русуму воҷиботи он дуову ниёишҳо рӯйдодҳои таърихиро низ фаро мегирад. Аз ин ҷиҳат он ба қурби беҳамтоӣ таърихи низ соҳиб аст. Тамоми Авесто бо шеъри ҳиҷоӣ эҷод гардида, ҳар мисраъ аз панҷ то понздаҳ ҳиҷо буда, ағлаби фикраҳо аз бандҳои 3-5 сатри таркиб ёфтаанд, ки аксари ин сатрҳо аз 10-11 ҳиҷо иборатанд. Унсурҳои қофия низ дар он шеърҳо ба назар мерасанд. Аммо санъатҳои шоирони бадеӣ, хусусан, тазод он ҷо зиёд аст.

Ҳикоя мекунанд, ки дар асрҳои III-II то эраи мо шоҳ Евмени II дар пойтахти худ Пергам аз чарм китоб навиштанро ихтироъ кард. Аз коғаз сохтани китобҳоро чиниён ду ҳазор сол муқаддам пайдо

намудаанд. Нақл мекунанд, коғаз нахустин бор дар Хитой ё Туркистони шарқӣ дар асрҳои IV-II пеш аз эраи мо эҷод шудааст. Намунаҳои коғазро японӣҳо дар асри VI пайдо кардаанд. Одамон соли 650 намунаи коғазро дар Самарқанд ва соли 800 дар Бағдод дидаанд. Аз оғози ҳазораи нав он дар Аврупо паҳн шудааст.

Ҳамин тавр, сангу устухон, чӯб, фулузот, лою, барг, пӯсти дарахт, чарм, обсабзаҳо, қамиш, алаф, ғози (лифи) канаб, зағирпоя, пахта, қаҳ, пояи ҷуворӣ – ҳамаи инҳо то давраи пайдоиши китоби аслии ҳозираи коғазӣ дар таҳвил ва бунёди китоб саҳми арзанда гузошта омадаанд. «Одамон то он вақте ки ниҳоят ба китоб расида гирифтанд, - менависад Е.Немировский, - бисёр чизҳоро таҷриба карда дидаанд»¹.

Суратлавҳаҳо низ мисли ҳикояҳо аҳамият пайдо карда омадаанд. Масалан, дар як сурати рӯи санг тасвири ҳаст: дар назди қўл қаиқ, 51 чӯбча, 3 осмон, дар зери онҳо 3 офтоб, савора, уқоб, сангпушт, 2 ҳайвони афсонавӣ кашида шудааст. Меғўянд, ин тасвиrho ҳиндуҳо нағз ва ба осонӣ маънидод карда метавонанд. Чунончи, як рӯз 51 нафар ҳиндӣ бо роҳбарии касе (аспсавор) ба сафар баромадаанд (қаиқ нишонаи сафар аст), ки 3 рӯз сафар давом карда, ба шарофати шуҷоату мардонагӣ (уқоб) ва кўмаки худоҳо (ду ҳайвони афсонавӣ) ба муваффақиятҳои калон (сангпушт) нойил гардидаанд.

Дар Осиёи марказӣ китоб анъанаи қадимӣ дошта, ҳанӯз дар асрҳои пеш аз милод навишта мешуд. Нахустин китоби мардуми эрониноҷод «Авесто» буда, дар 12 ҳазор пӯсти гов навишта шуда буд. Хаттотони машҳури Балху Бухоро, Самарқанду Хучанд, Марву Ҳирот, Қубодиёну Хутал ва дигарон асарҳои донишмандони худро дар пӯсти нахчир, дар коғазҳои хушсифат рўбардор менамуданд. Номи чунин нависандагони моҳир, ки хеле хушхат буданд, ҳамроҳи китобҳои навиштаашон то замони мо омада расидаанд. Онҳо бо ин кори худ дар асрҳои миёна соҳиби обрӯю эътибори махсус мегардиданд ва дар

¹Немировский, Е. Большая книга о книге [Текст] Известный историк книги повествует о возникновении книгопечатания у славян, о первых газетах и журналах, о промышленном перевороте в книжном деле.- М.: Время, 2010.- С. 32-33.

умри сари худ садҳо, ҳазорҳо китоб дастнавис карда, ба музди ночиз умр ба сар мебурданд, моҳу солҳо нури чашму қуввати дармони худро ба харҷ медоданд, ҳар чӣ кӯшиш менамуданд, ки барои толибилмон дасти мадад дароз кунанд. Дар ин кор ёрию дастгирии адибону олимон, донишмандони соҳаҳои гуногун, кӯмаки котибу муншию мирзоён ба чашм мерасиданд².

Қисматҳои Авесто

Таҳрири якум дар замони Сосониён муназзам гардида, ба 348-боб тасмим шуда, дар 21-китоб гирд оварда шуда будааст. Ин 21 китобро наск мегуфтанд, ки аз 350 000 калима иборат будаанд. Ин таҳрир то ба замони мо омада нарасидааст. Нусхаи қадимтарини таҳрири дуввуми Авесто, ки соли 1278 рунавис шуда, то замони мо боқи мондааст, чоряки таҳрири сосонии онро фаро гирифта, тамоми илми авестошиносии ва дониши инсоният дар хусуси ин ойн дар пояи ҳамин таҳрири Авесто қарор гирифтааст. Ин таҳрир ба панҷ бахши мустақил ҷудо шуда, тақрибан ҳамаи 83 ҳазор калима аст. Ин бахшҳо чунин ном доранд:

1. Ясно
2. Яштҳо
3. Вандидод
4. Виспарад
5. Хурдак-Авесто.

Ясно -Ясно, ки маънояш гиромии доштан, ситоиш ва парастии буда, вожаи чашни имрӯзаи тоҷики низ аз он реша ба вуҷуд омадааст. Қисми муҳими Ясно аз Готҳо, яъне сурудҳо ва гимнҳои иборат аст, ки дар Авестои мавҷуда қисмати аз ҳама қадимтарин мебошад. Зардушт эҷодгари Готҳо доништа мешавад. Готро аввал госа мегуфтанд. Госа маънои сурудро дорад. Гот-гос-гоҳ-суруду оҳанг буда, он дар таркибҳои Дугоҳ, Сегоҳ ва ғайра имруз ҳам зинда аст. Дар готҳоро доир ба пайдоиши неки ва бади, ҳамчунин муборизаи доимии онҳо бо якдигар, дарбоисти асосии дини зардушти дар бораи "пиндори нек, гуфтори нек ва кирдори нек", Равони Гов ва Офаридагони Гов,

² Раҳмонов, Ш. Ҳамаи хубҳои инсон аз китоб аст [Матн] // Китобдор.- 2008. – С.21-22.

зиндаги он Дунё, офариниши инсони нахустин, ситоиши об, кўҳҳо, дархости мағлубияти девҳо ва дигар масъалаҳои оёину ахлоқ Сухан меравад. Готҳо баробари дуоҳо вазъи иҷтимоии ҷомеаи онрӯзаро низ хабар медиҳад. Таркиби иҷтимоии зардуштионро ба се гурӯҳи зайл ҷудо мекунад; 1) Рӯҳониён ба сардори пешвоиёнашон мубадон. 2) Авлод, ки дар ҷомеа ва дар ноҳияе қабиларо ташкил мекунад. 3) Иттиҳоди қабилҳо, ки чун қавм бо сардори пешвоёнашон ва сипаҳсолонро дар сарзамини ё кишваре сукунат доранд. Бехтарин тартиботе, ки ба васлия Ясно тарғиб мегардад, арта ваҳишта ном дошта барои нерумант гардидани ҷомеаи чорводорони муқими, ободии кишвар, ривочи кишт, тариққи додани чорводори бар гардонанд. Ҳуҷумҳои бодия нишони роҳзан ва зидди дурӯғ нигаронда шудааст. Шоҳи одил аз ибтидои ҷамъияти синфи орзуи халқ буд. Ҳамаи нерӯҳои ки барои он офарида шудаанд, ки бо ҳидояти мубадони покниҳод ва сипаҳсолорони қавмҳо ба парастии Ахурамаздо, мадад ҷустан аз фариштагони некукор ва манфиати чорводорон машғул бошанд, бо Ахриман, Ажи Даҳок (Заҳҳок), мубадони дурӯғу, ки карападҳо ном доштанд, ба муқобили зулм мубориза баранд, барои инсони пок роҳи расидан бо орзуро наздик намоянд.

Яштҳо - Яштҳо аз ҷиҳати мазмун ва сабк ба Ясно рақобат доранд. Аммо Фарқи асоси он аст, ки ҳар як яшт ба як йазат (Яздон, Эзит) мансуб буда, ба Ахура Маздо, Ардвисура Анахито, Мехр (Хуршед), Баҳром ва амсоли инҳо хос аст. Яшт калимаи хоси авестои буда, маънои ситоиш ва ниёишро дошта, ҳамагӣ 21 яшт то ба замони мо омада расидаанд. Дар ин қисми Авесто низ аз осотиру ривоятҳои қавмҳои эрони зиёд карда мешавад. Дар он зикр мегардад; «Худои бузург Урмузд (яъне Хурмуз.-А.А.) ин ҷаҳонро офаридааст».

Вандидод аз калимаи форси миёнаи видеват, ки аслан шакли вайроншудаи «ви даево дате» мебошад, ба вучуд омада, маънои қонуни зидди девонро дорад. Он аз 22 боб ибарат буда, ин бобҳо фаргард номида шуда, ба тариқи муколама иншо гардидаанд. Ин қисмати Авесто пурсишҳои Зардушт ва посухҳои Ахура Маздоро фаро мегирад. Дар вандидод роҷеъ ба Ахриман, бод, борон, сармо, гармо, кишварҳои офаридаи Ахура Маздо, асотир дар бораи Ҷамшед, Каюмарс ва ғайраҳо нақл карда мешавад. Ба фармудаи Ахура Маздо «Кассе, ки гандум мекорад, тухми неки мекорад, вақте ки гандумро барои кўфтан омода месозад, девонро арақ пахш мекунад, вақте ки

онро ба осӣёб мебарад, девон безобита мешавад, вақте ки хамирро барои пухтан тайёр мекунад, девон аз тарс ба доду фиғон меояд».

Виспарад аз калимаи авестои висператаво гирифта шудааст, ки маънояшро бо тоҷики имруза «ҳамаи доварон» гуфтан мумкин аст. Аз ҷиҳати мазмун ин қисман ба Ясно каробат дорад. Он дуоҳоро фаро мегард, ки дар ситоиши Яздон ва ниёиш ба даргоҳи он хос буда, ҳангоми тоату ибодати зардуштиён тиловат мегардид. Виспарад аз 24 боб таркиб ёфта, он бобҳо карда номида мешавад. Ин қисмати Авесто нисбат ба Ясно ва Яштҳо хеле баътар танзим гардидааст. Дар виспарад Готҳо чун сурудҳои муқаддас ситоиш ёфта, ҳар ҷо-ҳар ҷо мисраъҳо ва бандҳои алоҳидаи Готҳо иқтибос оварда мешавад.

Хурдак – Авесто аз ду калимаи Авестои хвартак (хурдак) ва апастак (Авесто) таркиб ёфта, баргузидаи тамоми авесто мебошад. Онро дар замони Шопури II Сосони (309-379) мубади мубадон Озарбади Маҳрас пандонт дар 21 наск тартиб дода буд. Он ба ҳашт бахш ҷудо мешавад. Хурдак – Авесто дуоҳоро фаро мегирад, ки ҳар як пайрави дини зардушти онҳоро бояд бидонад ва ҳангоми ибодат ба забон ронад. Ҳамчунин, доир ба таквим, ҷашнҳо, одоби пушидани сару либос ҳабаб медиҳад. Хурдак- Авесто фушурдаи донишҳои аҷдоди Моро аз таърих, ҷуғрофия, ҳуқуқ, тиб ва монанди инҳо фаро мегирад. Метавон Хурдак-Авесторо қонуни ойини зардушти номид. Авесто боқимондаи сурудҳо, достонҳо, ривоятҳо ва гуфтаҳои бузургони гузаштаи мо мебошад, ки таърихи бисёрҳазорсолаи ориёиҳо ро таҷассум менамояд. Авесто маҷмуаи маълумоти дини, фолклори, ҷуғрофи, астраноми, биологи, ботаники, табиатшиносии, тиббӣ, фалсафии, адабӣ, шеърӣ ва таърихӣ. Маънои калимаи Авесто ҷандон равшан нест. Дар адабиёти таърихи номи китоб Авесто, Асто, Усто, Апастак, Вистак ва ғайра навишта шуда ва авастошиносон онро китоб, илм, дониш маъни карданд. Авесто барои мо, тоҷикону эронӣ, муқаддас аст, на барои он ки китоби динӣ, балки барои он ки осори қадимтарини ҳаттии гузаштагонӣ ба ҳисоб меравад. Агар муаллифи наски (китоби) аввали он Зардушт бошад, пас муаллифони китобҳои боқимонда дигар бузургони мо буданд.

Ҳеҷ миллате дар ҷаҳон ҷунин асри гаронбаҳои таърихи надорад. Мо аз ин мефаҳрем, меболам ва бояд пайваста аз панду андарзҳои он баҳравар бошем, зеро маънавиёти миллати мо аз он сарчашма гирифтааст. Матни пурраи Авесторо дар замони забткорихо Искандари Мақдунӣ сӯхтанд. Мувофиқи ахбори таърихи Авесто дар

ду нусха дар 12 ҳазор пусти гов бо оби тилло навишта шуда буд ва яке дар хазинаи шоҳи дар Персеполис ва дигаре дар маъбад нигоҳ дошта мешуд. Мақдуниҳо қасри шоҳро ғорат карда, баъд оташ заданд ва Авасто ҳамроҳи дигар китобҳои хазина суخت. Нусхаи дуҷумро ба Юнон бурданд ва онҳо нобуд гашт. Мувофиқи ғуфтаи муаррихи юнони Плини, Авастои Зардушт китоби бузургтарин дар ҷаҳон ва аз 2 миллион байт иборат буд. Тахмин меравад, ки Плини ин маълумотро аз ҳамон нусхаи ба Юнон бурда гирифта аст. Баъди юнониҳоро аз Ориёшаҳр рондан Портҳо ба гирд овардани Авасто пардохтанд ва ин кор ба анҷом расида буд ё не, мо намедонем. Ба ҳар ҳол Авасто дар замони Сосониён аз нав мураттаб мешавад. Аммо ба Сосониён аз 1200 боб 347 бобро барқарор кардан муяссар гардид. Азбаски Авасто бо лаҳҷаи мардуми Бохтар навишта шуда буд, барои фаҳмидани вай луғати тафсирие тартиб дода шуд, ки он «Занд» ном дошт. Дар замони Сосониён мубаддон Авасторо мувофиқи шарҳи Занд мефаҳмиданд. Тафсири паҳлавии Занд аз 2094200 вожа иборат буд.

Авасторо дубора арабҳо сузониданд. Дар асрҳои VII-IX арабҳо тоҷиконро ба бефарҳангии таъна мезаданд ва ба иззати нафси онҳо мерасиданд. Дар муқобил гурӯҳи миллии онҳо бедор шуд ва номи миллати худро тоҷик-тоҷдор аз наҷоди пок муаррифи сохтанд ва ба тарҷимаи осори хатти худ ба арабӣ шурӯъ намуданд. Дар замони халифа Маъмун, ки модараш аз тоҷикони балх буд мувоҳисае байни диндорони мусулмон, насронӣ ва ибронӣ ташкил карда шуд, ки дар он мувоҳиса зардуштиҳо Номи Озарфаранбаг ширкат дошт. Дар ин мувоҳиса Озарфаранбаг нисбат ба ҳамаи намояндагони динҳои дигар дастболо шуд ва халифа ба у иҷозат дод, ки дар бораи Авасто ва ойини Зардушт китобе мураттаб кунад. Озарфаранбаг ба навиштани китобе ба номи «Динкард» сар мекунад, лекин онро тамои карда наметавонад, зеро ўро диндорони исломӣ куштанд. Навиштани «Динкард»-ро мубадал Озарбод давом дода, ба охир мерасонад «Динкард» мухтасаран дарбораи бахшҳои Авасто, аз ҷумлаи 21 китоби замони Сосониён маълумот медиҳад³.

Дар бисёр мамлакатҳои дунё ҳанӯз ҳам баробари таҳқир кардани озодипарастон дар паҳн кардани китоб дар байни мардум роҳ намедиҳанд. Дар Хитой, Италия, Чили хунвейбинҳо ва фашистони навбаромад беҳтарин осори адибони тараққипарвари оламо

³ Авасто // Ғафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.52-62.

сўзонида, ҳайкалҳои суҳанваронро аз бех меканданд. Нависандагони тараққиҳоҳ бо ҳар роҳу восита кирдори ваҳшиён ва ҳомиёни ҷаҳолатро фошу маҳкум менамоянд. Ин адибон қўшиш мекунанд, ки китоб ба сифати нури маърифат ва ҷароғи шўълабори фарҳанг то тангноҳои дури кураи замин расида, мардумро аз торикӣ, ҷаҳолату асорат, зулми асроасраи таърих озод намояд.

Тарҷумаи ҳоли бисёр китобҳо дар Ғарб ва Шарқ фоҷиавист. Таърих гувоҳ аст, ки сиёсатмадорону сарватмандон, мустамликадорон, мутаассибони дин муҳимтарин китобҳои халқу миллатҳоро оташ зада, дар об андохта, ё дар зерин замин гўрониданд. Ҳамаи истилогарону мустамликаҳоҳон пеш аз он ки ба халқ фишор оранд, аввалқадам китобашонро нобуд менамуданд, ба ин тартиб решаашонро месўзониданд. Искандари Мақдунӣ «Авасто»-ро сўзонид, Маҳмуди Ғазнавӣ аз барои «Шоҳнома» ҳукм баровард, ки Фирдавсро дар зерин пойи фил андозад, Ибни Сино барои табобати мардуми ҷаҳон як умр дар бадарға буд ва саргардон гашт. Ҳаёт ва замон ин гуна мисолҳоро хеле зиёд медонад. Насимиرو пўст канданд, Ҳилолиро сангсор карда куштанд, Мирзодаи Ишқиро барои суҳан карда натавоништанаш даҳон дўхтанд. Ин воқеаҳои нангин дар тўли асрҳо зиёд дида мешуданд.

Душманони китоб ҳам зиёд буданд. Император аз хонадони Тсин (Хитой, асри III пеш аз милод) фармон дода буд, ки ҳамаи асарҳои файласуф ва мутафаккир Конфутсий (551-479)-ро сўзонанд, садҳо ҳамфикронашро зинда гўронанд. Императори Рими қадим Калигула (асри I мелод) хондани «Оддисея»-и Гомер-ро тамоман маҳдуд карда буд. Жандармҳои подшоҳӣ, вандалҳои гитлерӣ, неофашистон бо ҳар роҳ меҳоҳанд, ки сарварони замин замон бошанд, ба ин роҳ инкишофи илму тараққиётро бубанданд.

Таърих рўзҳои ифтихорӣ ва шабҳои пурмочарою ғамангез зиёд дидааст. Дар тўли асрҳо одамон ва китобҳои зиёд тақдир сарнавишти муштараки фоҷиавие аз худ ба мерос мегузоштанд. Бисёр муаллифон ба дор овехта шуда, китобҳояшонро сўзониданд (Мигел Сервет), ё муаллифону китобҳоро дар як вақт ба гирдоб

фағонаҳои оташ мениҳоданд (Эттен Доллеи фаронсавӣ, асри 16). Тақдири китоб баъзан аз сарнавишти инсон ҳам аҷоибу ғароибтар аст, дар бораи вай бисёр навиштан мумкин аст. Китоб ҳам мисли инсон дар ҷангҳо, инқилобҳо иштирок карда, ба меҳнаткашон имконият додааст, ки баҳри ҳуқуқи озодии худ мубориза барад. Китоб дар тамоми давраҳо ба як минвол тараққӣ карда наомадааст. Рӯҳониён ҳамеша бо китобҳои илмию адабии зидди ақидаҳои иртиҷоӣ ҷанг мекарданд. Бо дасти истибдод басо китобҳову донишмандон, мутафаккирон сӯзонида, кушта, нашриётҳо тарконида шуда, муаллифон бо роҳҳои гуногун ҷазо медиданд. Ҷордано Бруно, шоири декабрист К.Ф.Рилеев, кашшофи двигатели ракета Н.И.Кибалчич, нависандаи чех Юлиус Фучик, шоири татар Мӯсо Ҷалил, ҳазорҳо дигарон аз дасти ҷаллодон nobуд мегардиданд.

1.2. Шеваи (диалектикаи) китоб ва шаклу вазифаи он

Китоб ҳамчун маҳсули меҳнат ва инкишофи ҷамъиятии мансуб рафта асари мустақили илмию бадеъӣ ва фарҳангист, ки моро бо асрори олами воқеъӣ, дунёи ҳаёли рангини муаллиф, пардаҳои сеҳрангези оламу одам ошно месозад. Вай манбаест, ки ки мо тибқи он олами ҳастиро кашф менамоем. Китоб хирад, заковати наслҳо ва халқҳоро зинда нигоҳ медорад, роҳи инсонҳоро бо нуру донишу маърифат равшан месозад. Шакке нест, ки китоб чун чашмаи хушкнашавандаи донишу маърифат дар тарғиби мероси гузаштагони мо комёбиҳои бештар ба даст хоҳад овард. Китоб равзанаест, ки мо тибқи он олами ҳастиро кашф менамоем. Китоб масофаҳоро наздик, ҳаёлҳоро баланд ба парвоз оварда, олами воқеъиро дар пеши чашми одамон зебо, дурахшон, манфиатбахшу ҳайратовар инъикос менамояд. Китоб ба хонанда маънӣ медиҳад, одамонро ба кору ҷаъолият меандозад, зиндагиро дар назаргоҳашон пурҷило нишон медиҳад. Китоб хубиҳое дорад, ки мо ҳанӯз ҳамаи сифатҳои онро аз бар накардаем.

Китоб ганҷинаи тафаккурхост, маҳзани умеду орзу, раҳнамо ба олами донишхост, он дурри гаронбаҳост, ки ҳамчун дурахшон бар ҳаёл афзуда, маъниҳои баланди ҳаётию иҷтимоиро ангезиш медиҳад. Вай оинаест, ки мо дар он таърихи ҳаёту зиндагонии худамонро эҳсос менамоем. Ҳамаи хубиҳои инсон аз китоб аст. Агар касе ҳам китоб нахонда бошад, маърифате, ки аз одамонро ҷомеа, аз муҳити атроф гирифтааст, боз аз китобҳои хондаи онҳост. Китоб хубтарину нодиртарин мӯъҷизаест, ки Худованд ба одамон ҳадя овардааст. Пас эҳтиромаш вазифаи муқаддаси ҳамаи мост. Ҳар чӣ қадар, ки мо онро азизу мӯътабар шуморем, он моро ба зинаҳои баланди илм, маърифат, инсофу одамият мекашад. Ҳар кӣ аз китоб рӯй гардонад, вай аз нон рӯй метобад. Нону китоб дар қурбу қимат ва манзалат баробар аҳамият мебошанд, яке ғизои маънӣ диҳад, дигар ғизои тану ҷонро таъмин менамояд. Онҳоро аз ҳамдигар пешу қафо мондан нашоуд, нону китоб қиматтару баланд ва азизу арҷманд аст. Китоб оламо дар

инсон ва инсонро дар кайҳон ҷойгузин месозад. Ҳамаи хубӣ ва сарсабзиҳо, парвози инсон дар дохил ва берун аз Замин аз китоб аст. Китоб моро ба ҳудамон ҳада месозад. Маҳз ҳамин китоб аст, ки инсон ҷойгоҳи худро дар рӯи замин тағйир дода, аз миёни метagalактикаҳо ситора мечинад. Китоб моро аз замин ба қуллаи мурод, ба баландтарин нуқтаи орзуву андешаҳо мекашад. Аз замонҳои қадим аҷдодони мо нисбат ба китоб ихлосу эътимоди махсус доштанд, дар бораи он суҳанҳои басо ҳикматомез аз худ ба ёдгор гузоштаанд. Рӯдакӣ китобро ягона мойи ганҷ донистааст. Фирдавсӣ бошад, ҳар каси донишмандро шахси барнодил ба қалам меод. Хусусан Саъдию Абдурахмони Ҷомӣ дар бораи китоб боз бештар ба мулоҳизаҳои ҷиддию ҷомеъ гузаштаанд. Ҷомӣ китобро «аниси кунҷи танҳой»-ю «фурӯғи субҳи доноӣ» номида, ба ҳар варақи он як табақ дурру гуҳар қимат мегузошт:

Аниси кунҷи танҳой китоб аст,
Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст.
Дарунаш ҳамчу гунча аз варақ пур,
Ба қимат ҳар варақ 3-он як табақ дурр.

Шоир ҳамчунон китобро ягона ёри ғамхоре медонист, ки дар ҳар мушкилӣ ба инсон ёрирасон мебошад:

Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,
Дар ғамкадаи замона ғамхоре нест.
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯшаи танҳой
Сад роҳате асту ҳаргиз озоре нест.

Аслан шоирони классик зери мафҳуми китоб андӯхтани илму донишро дарк мекарданд ва дар асарҳои онҳо дар тӯли зиёда аз ҳазор сол кам ҳикмат сабт нагардидааст. Халқ меғӯяд: «Китоб мӯнис ва ғамгусори авҷот, ӯст, ки ҳузну андӯхро бар суруду шодмонӣ табдил мекунад». Шоирони ҳар асру замон дар асарҳои худ китоб, илму дониш, фарҳанг, мактабро дар соҳаҳои гуногуни зиндагӣ ва ҳаёт озмуда, аз худ басо суҳанҳои муфид боқӣ гузоштаанд. Чунин суҳанҳои

манфиатбахш дар давраҳои гуногуни таърих ҳамчун калиди қисмати одамизод дар бехбудии ҳаёти мардум хизмат карда омадаанд. Мақсад аз таъкидан овардани ҳикматҳо он будааст, ки одамон аз китоб, сарчашмаи илму дониш баҳраманда гарданд, онро ягона воситаи дар дилу шуур бедоркунандаи ҳамаи хислатҳои нек донанд⁴. Сохти китоб аз он иборат аст, ки тамоми дафтарҳои китобро болои ҳам чида қолаби китобро месозанд, баъд зеҳи қолабро бо воситаи шерозае, ки мағзиҳои онро каптал меноманд, ба муқова васл мекунанд. Баъзан аз болои муқова боз як лиҳофае мекашанд, ки онро лиҳофаи иловагӣ ва ё супермуқова меноманд, ки он барои муҳофизати муқова ва беҳтар шудани зоҳири китоб хизмат мекунад. Китоб аз варақаи унвон (ё худ титул) оғоз меёбад. Агар титул дар ду саҳифа ҷой дошта бошад, онро контртитул меноманд. Он титуле, ки дар саҳифаи якум ҷой медиҳанд, авантитул ном дорад. Баъзан пеш аз титул фронтипис меояд – ин яке аз саҳифаҳои ороиши китоб буда, дар он одатан расми муаллиф ва ё расми касе, ки китоб дар бораи ӯ навишта шудааст, дода мешавад. Дар баъзе китобҳо қисмату фаслҳо бо як саҳифаи алоҳида ҷудо карда мешавад, ки он саҳифаро шмуститул меноманд. Барои осон шудани истифодаи китоб номи баъзе фаслҳои онро дар боло саҳифа дар як тараф дарҷ мекунанд, ки номи он калонтитул аст. Рақамҳое, ки тартиби саҳифаҳоро ифода мекунанд, колонсифра ва рақмҳое, ки тартиби дафтари қолаби китобро нишон медиҳанд, сигнатура номида мешаванд. Ғайр аз ин номи мухтассари шартӣ китоб ҳаст, ки онро миёр (норма) меғўянд ва он одатан дар саҳифаи якум (ва баъзан сеюми) ҳар як дафтар гузошта мешавад. Дар охири китоб маълумотномаи нашр, анотасия, тавзеҳот, мундариҷа, ташреҳот, феҳрист ва ғайра дода мешаванд⁵.

Боби 2. Методҳои (усулҳои) омӯзиши таърихи китоб

2.1. Методҳои умумӣ ва махсуси дарк ва таърихи китоб

⁴ Раҳмонов, Ш. Ҳамаи хубиҳои инсон аз китоб аст [Матн] // Китобдор.- 2008. – С.18-19.

⁵ Сохти китоб //Энциклопедияи совети тоҷик [Матн]. - Душанбе,1981.- С.331.

Пайдоиши китоб ба таррақиёти хат, забон, адабиёт, санъат, техника ва илм алоқа дорад. Мардуми фарҳангпарвар ва ҳунардӯсти форсизабон дар эҷоди китобу китобхона аз пешравтарини миллатҳо будаанд. Барои огоҳии бештар аз пайдошавии китобу китобхона аз қадимтарин даврон бояд нахуст ба пайдоиши хат ва василаи сабту забти андеша ва ишора кард. Тавзеҳот ва таҳқиқот доир ба пайдоиши хат баҳсе бисёр печида мебошад. Дар замони қадим одамон тафаккур ва андешаҳои худро дар рӯи санг, ҷӯб, сафол, мису биринҷӣ, баргҳои дарахтони нахл, устухонҳо ва ғайра мекашиданду менавиштаанд, ки ин асарҳои қадимаи бостонӣ то замони мо боқи монда ва аз насл ба насл расидааст.

Яке аз мабоҳиси бисёр муҳим дар собиқаи китоб ва нигоҳдориву тақсири он дар маданияту фарҳанги ғаноманди мо китобсозӣ мебошад. Пеш аз он, ки нисбати ин мавзӯ шурӯъ намоем, зарур аст таърихи пайдоиши қоғазро аз худ бояд намуд.

Пергамен дар давраи инкишофи масолеҳи хаттии папирус ба вучуд омадааст. Ин ба муносибатҳои тичоратии Сурия ва Миср алоқаманд буд. Садаи 2-уми пеш аз милод Шоҳаншоҳи Сурия Евмани 2 оиди дар пойтахти худ шаҳри Пергам барпо кардани китобхона қарор қабул намуд. Шоҳаншоҳ барои ба вучуд овардани дастхатҳо аз Миср харидани папирусро раво донист. Вале шоҳаншоҳи Миср аз мақсаду орзуҳои Евман огоҳ шуд. Нахост шӯҳрати китобхонаи Искандарияро аз даст диҳад. Бинобарон ба Сурия фурӯхтани папирусро рухсат надод. Пас, Евман роҳи дигар чуст. Донишмандонро ҷамъ кард. Ба онҳо фармуд, ки роҳу воситаҳои таълифи асарҳо ва созмон додани китобхонаро ёбанд. Бо ҳамин баъди ҷустуҷӯйҳою озмудагариҳо, истифода бурдани пӯсти ҳайвонот қарор гирифт. Дар пӯсти гӯсфанду гӯсола, гавазну маркаб таълифи китобҳо пешкаш шуд. Барои навиштан, тайёр кардани пӯстро ин тавр омода кардаанд: пӯстро дар оби маҳлулшудаи оҳақдор андак хобонда, пас хушк мекарданд ва баъд онро ба чорҷӯба мекашиданд.

Ҳарду тарафро хорошида тоза мекарданд. Навбати дигар пӯстро зери санги суфта гирифта, соиш меоданд ва дар охир рӯи пӯсти

суфташуда ранги тунуки равғанин мемолиданд. Хамин тавр, масолеҳи хаттӣ дар пергамен таълиф шуд. Китобҳои нахустини дар пӯст таълифшуда ба лӯлакитобҳои папирусӣ шабоҳат доштанд. Онҳоро ба мисли китобҳои папирусӣ лӯла мекарданд ва дар ғилофҳои махсус нигоҳ медоштанд. Баъдтар ин гуна китобсозӣҳо ба зайли дафтарӣ даромад. Рафта-рафта санъати саҳҳофӣ шӯҳрат гирифт. Саҳҳофон навиштаҳоро бо шакли даф-тар ҷузъбандӣ мекарданд. Онҳо аз таърихи маводи ҷоп барои безарар нигоҳ доштани китобҳо, дар муқовабандӣ бештар аз тахтаҷӯби суфташуда истифода мебарданд ва пас рӯи муқоваро бо пӯсти ошхӯрда ва ё махмалу сатин мепӯшонданд. Он давраҳо ин гуна китобҳоро «Кодекс» ҳам меномиданд. Зеро «Кодекс»-ҳо ба китобҳои ҳозира монанд буданд. Азбаски аз пӯст тайёр кардани масолеҳи хаттӣ бори аввал дар шаҳри Пергам расм шуда буд, китобҳои дар ин ашё таълиф-шударо «Пергамен» номидаанд. Баҳсу баҳодиҳӣ нисбат ба папирус ва пергамен садаҳои зиёд тӯл кашиданд. Ниҳоят садаи VI-уми милодӣ қонун баромад. Мувофиқи ин қонун пергамен баҳои баланд гирифт. Дар асоси ин қонун минбаъд ҳуҷҷатҳои муҳими давлатӣ ҳам дар пергамен сабт мешуданд. Садаи IX истехсоли хатти папирус паст шуд ва дертар истифодаи папирус аз байн рафт.

Ин дар инкишофи фарҳангии замон душворихоро ба вуҷуд овард. Зеро лӯлакитобҳои папирусӣ хеле арзон буданд. Бо вуҷуди пурбардошти пергамен, барои навиштани китобҳои калон, ҷилдҳои давомдор, нусха бардорӣ аз баҳри рамаю подабаромадан рост меомад. Дар 500-1000 пӯст навиштани китобҳо баҳо надоштанд. Ин сурат китобҳо ба ҳеҷ чиз ғуруҳта намешуданд. Онҳоро бештар ба гарав мемонданд. Баъзан ин гуна китобҳоро дар девори китобхонаҳо занҷирбанд ҳам мекарданд. Замонҳои қадим китобҳои дар пергамен таълифшуда ҷиҳатҳои манфӣ ҳам доштанд. Эҳтимол ин ба қиммати пергамен алоқаманд буд. Аксаран таълифотҳо набуд мешуданд. Навбат ба навбат матни китобҳоро бо шир тоза мекарданд ва ё хорошида, покиза аз байн мебарданд ва ба ҷои вай китоби нав

менивиштанд. Аз ҳамин сабаб ҳам бисёр китобҳои дар пергамен таълифшудаи нодир то замони мо нарасидаанд.

Таърихи пайдоиши қоғаз ҳам ба монанди дигар масолеҳи хаттӣ тўлонӣ аст. Баъдтар истехсоли он ҳамаи масолеҳи хаттии пешинро иваз намуд ва шўҳрати ҷаҳонӣ пайдо кард. Тадқиқотчиин рус Н.П. Лихачев дар ин бобат навиштааст: «Аз рӯи далелҳои интишоршуда, садаи 2-уми милодӣ қоғаз аз ҷониби хунарманди Чин (Хитой) Чай Лун ихтироъ шудааст. Инро солноманависони Чин ба асос гирифтаанд. Бо вучуди ин гуфтаҳои онҳо бо яқдигар чандон алоқаманд нестанд. Таҳқиқоти аввал ба соли 95, дигаре ба соли 105, сеюмин ба соли 153-уми милодӣ рост меоянд. Байни ин солҳо 60 сол фарқ аст. Яке аз он солноманависон навиштааст: «Чай Лун соли 105-уми милодӣ ба императори Чин дар бораи аз зағирпоя, канаб, пўсти дарахти лифдор, латтапора, бамбук (наи саҳти ҳиндӣ) паҳол тарзи тайёр кардани қоғазро хабар дода буд». Аз ин ривоятҳо ва далелҳои дигар Н.Т. Лихачёв хулоса кардааст, ки Чай-Лун эҳтимол ба Туркистони Шарқӣ сафар дошта, дар он ҷо ба касбу кори хиргоҳҳо, намадмолии мардумони ин кишвар шинос шуда бошад. Зеро тарзи намадмоӣ, ки ин намадхоро дар хиргоҳсозӣ бештар истифода мебарданд, заррае бошад ҳам ба талқину ангезиши пайдоиши қоғаз монандӣ дорад. Аз ҳамин лиҳоз Н.П. Лихачев ватани аз латтапора тайёр кардани қоғазро Туркистони Шарқӣ ҳам мешуморад. Баробари ин ў замонҳои қадим дар Чин аз бамбук тайёр кардани қоғазро рад намекунад⁶.

Ҳанӯз соли 650-уми милодӣ дар шаҳри бостонии Самарқанд аз қоғаз истифода бурдаанд. Вале он қоғази истифодашуда дар кучо, аз ҷониби кӣ ихтироъ шудааст равшан нест. Аз байн боз беш аз сад сол сипарӣ шуд. Дар бобати истехсоли қоғази Самарқанд ривоятҳои эътимодноке вучуд доранд. Меғўянд, ки ҳанӯз соли 751 дар соҳилҳои дарёи Палас (наздикии Чамбул) байни сарбозони арабҳо ва чиниҳо задухӯрд ба вуқўъ омад. Истехсоли қоғази Самарқанд ҳам ба ҳамин

⁶ Лихачёв Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве [Текст]: Историко - археографический очерк. - Санктпетербург: Имп. Акад. наук, 1891. - 106 с. - С приложением 116 табл. с изображениями бумажных водяных знаков.

задухӯрд алоқадор будааст. Зеро асирафтодагони чинӣ сиру асрори тайёр кардани коғазро ҳикоя кардаанд. Бо ҳамин, нимаи дуввуми садаи VIII дар шаҳри Самарқанд корхонаи коғазбарорӣ ба вучуд омад. Корхонаи коғазбарории Самарқанд бисёр кишварҳои машриқзамин ва арабистонро бо коғаз таъмин менамуд. Баъдтар услубу усули истеҳсоли коғаз аз Самарқанд, садаҳои XII-XIII ба Фаронса ва дигар мамлики Аврупо низ гузашт. Коғазии истеҳсоли Самарқандро бо унвони «Коғазии Самарқанд» ва бо тарзи дигар «Коғазии Хуросон» ном мегирифтанд. То садаи XVII се навъи коғазии самарқандӣ маълум будааст. Навъи беҳтарини онро коғазии абрешимин мегуфтанд. Коғазии абрешимин зардчатоб буда, аз лоси шоҳӣ тайёр карда мешуд. Навъи дуввуми коғазии самарқандӣ бо номи ним катонӣ машҳур буд. Мавриди тайёр кардани ин коғаз ба лоси шоҳӣ нахи катон (нахи зағирпоя) илова мекарданд. Ниҳоят, навъи сеюми коғазии самарқандӣ аз хамираи латтапораҳои пахтагин истеҳсол мешуд. Ҳарсеи ин навъи коғаз аълосифат, пурбардор ва барои навиштан хуш буданд⁷. Мо ҳар сари чанд ба бисёр дастхатҳои қадимае, ки аз ҷиҳати хаттотӣ, саҳҳофӣ нодиранд рӯ меорем. Ин дастхатҳо дар коғазии самарқандӣ таълиф шудаанд. Бо вучуди гузаштани солҳои тӯлонӣ қимату намуди худ гум накардаанд. Баррасии зебову ҷаззоб ва ҷилдор сохтани қоғазии дастхатҳо аз амали рахшон истифода мешуд ва он чунин будааст, ки тилло ё нуқраро ҳал карда, бар рӯи саҳифаи қоғаз меафзонанд. Амали рахшон ба василаи олатҳои махсус мегирифтааст, ки онҳо зарафшон низ гӯянд. Рахшон тилло аз охири қарни ҷаҳондаҳуми масеҳӣ бар рӯи авроқи китоб ва қоғаз ва ҳавоии китобҳои нафис марсум гашт⁸.

Дар замони ҳозира сарчашмаи масолеҳ, истеҳсоли қоғаз ҷангал, бешазорҳои бузурганд. Қоғаз аз селюлозаи дарахтони гуногун, растаниҳои яқсола истеҳсол мешавад. Ба таркиби масолеҳи қоғаз моддаҳои кимиёвӣ, елим (ширеши дуредгарӣ) ва оҳар илова мекунанд. Ин барои сафед, суфтаю рангногузар баромадани қоғаз

⁷ Қоғаз //Энциклопедияи совети тоҷик [Матн]. – Душанбе,1981.- Ҷ.3.- С. 498.

⁸ Сиддиқӣ, Ҷ. Анъанаи китобдӯстӣ дар Афғонистон [Матн] // Анис.-2002.- №1.- С.13-19.

имконият медиҳад. Барои тайёр кардани хамираи коғаз масолеҳи онро аввал орд мекунанд, пас аз рӯи навъи коғаз ба хамира моддаҳои иловагӣ ранг, об меандозанд ва хамираро дар мошинаҳо соф мекунанд. Коғаз бо заҳмати зиёд ба вучуд меояд. Танҳо мошинаҳо, дастгоҳҳои пуриктидор ин заҳматро осон карда метавонанд. Коғаз ба тариқи варақҳои дарози яклухт ва лўлапечшуда истеҳсол мешавад. Ба рӯи баъзе навъҳои коғаз моддаҳои равшандиҳанда (эмулсия), қир мемоланд. Коғазҳои нисбатан хушсифат аз зағирпоя, коғазии хатнависӣ аз мағзи чӯби дарахти сўзанбарг тайёр мешаванд. Дар собиқ ИҶШС соле ёздаҳ миллион тонна коғаз ва коғазии ғафси муқовабоб истеҳсол мешуд⁹.

2.2. Соҳаҳои фаръин таърихӣ ва таърихи китоб

Таърихи илми ҷаҳон вобаста ба даври замон ба чандин қисматҳо тақсим гардидааст, ки ба қисмати асоси он гурӯҳи илмҳои ёрирасон ворид гардааст. Дар ҳолати кофтукови археологи дарёфти маводҳо шоҳиди онро медиҳанд, ки нисбати илмҳо хулосаҳои худро иникос намоем. Доир ба таърихи китоб маводҳои дарёфтшудаи археологи аз қабилӣ муқова, маводҳои таҷҳизотҳои чопӣ, коғазҳо ва ғайра оиди саводноки халқият ва таъминоти онҳо бо китобҳоро маълумот медиҳад. Дар омӯзиши таърихи китоб нақши муҳимро гербшиносии, тамғашиносӣ, нишонаҳои авлоди муайянаҳои муҳлати чопи маводро инъикос менамояд. Инчунин дигар илмҳо аз қабилӣ Нумизматика (илм дар бораи омӯзиши тангаҳо ва медалҳо)- фанни ёрирасони таърихи аст, ки таърихи тасвири тангаҳо, катибаҳо, вазн аз кадом филиз сохта шудан ва аҳамияти онро дар муомилоти пулӣ ва ғайра меомузад. Нумизматика ба ҳалли масъалаҳои хронология ва ҳаёти иқтисодӣ, савдои дохилӣ ва берунӣ имконият фароарда ба илмҳои таърих, археология, палеография, таърихи санъат, иқтисоди

⁹ Ахмедов, Б. Китоб ва пайдоиши он [Матн] // Китобдор.- 2007.- №1.- С.34-35.

сиёсӣ, этнография ёрии калон мерасонад. Нумизматика инчунин пулҳои қоғазӣ, медал, орден ва нишонҳоро меомӯзад¹⁰.

Сфрагистика (илм дар бораи маводҳои чопӣ ва дигар нишонаҳои соҳибкунӣ) омӯзиши таърихи ҳаёт ва ғайрияти ҳукумрони шохигариҳо, нашр ва чопи китоб ва ҳар гунна воқеаҳову рӯйдодҳо. Нақши муҳимро дар омӯзиши таърихи илм ва нигоҳдори, чопи китоб илми археология мебозад. Дар байни илмҳои таърихшиносӣ як қатор илмҳои дигар вучуд дорад, ки оиди омӯзиши шакл, мундариҷа, нақш, варақи титулӣ, нишондиҳандаҳои библиографӣ ва андозаву намуди китоб, ҳуруфоти чопӣ онро меомӯзанд. Ибрози қайд аст, ки ба мисли ин илмҳо илми Полеология – фанни ёрирасони таърих, ки тарзи навишт, андоза, аломати обгун, ороишот, сарчашмаҳои хатӣ, тағйирёбии ҳарфҳо дар давраи кишварҳои мухталиф ва ғайраро меомӯзад. Палеология инчунин аз рӯи алифбо, сабку услуб, хат, имло, қоғаз, сиёҳӣ ҳуруфот, ороишот, нусхаҳои асли ё китобатшуда, муқоабандӣ, саҳҳофӣ ва ғайра муаллиф, забон, замон ва макони таълифи сарчашмаҳои хатиро муайян менамояд, саҳми босазои худро дар омӯзиши таърихи пайдоиши китоб гузоштааст¹¹. Илми мазкур ба гурӯҳҳои лотинӣ, словяни-русӣ, арманӣ, арабӣ ва ғайра тақсим мегардад.

Ба илмҳои ёрирасони ин соҳа Эпиграфика (илм дар бораи навиштаҷотҳои алоҳида, ки дар маводҳои навиштаҷоти саҳт аз қабилӣ санг, оҳан, сафол ва ғайра ҷой дода шудаанд меомузад. Илми маскур дар асри 16-19 инкишоф ва бунёд гардидааст), Маргиналистика (илм дар бораи қайдҳои ҳошия, сарлавҳаҳои муаллиф ва наққшоне, ки дар китоби маскур саҳми худро гузоштаанд), Филогранология -илм дар бораи сохти қоғаз, сифат, коркарди технологӣ қоғаз дар корхона, инчунин нишонаҳои оби дар қоғаз иникос гардидаро меомӯзад. Матншиносӣ омӯзиши навиштаҷотҳо ва наққоши дастхат) - илми мазкур яке аз соҳаҳои ёрирасони филология, ки матни асарҳои хатӣ ва фолклории навишташударо бо мақсади ҷамъоварӣ, нашр ва

¹⁰ Нумизматика // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1984.- Ҷ.5.- С.245.

¹¹ Палеология // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1984.- Ҷ.5.- С.454.

тадқиқоти илмӣ аз назари таърих, такмил, таҳрир ва сикҳати онҳо меомӯзад¹².

Инчунин як қатор илмҳои дигаре, ки оиди тағироти давраи замон (хронология) ба қисматҳои астрономии (илми ҳайат, ситорашиносии) ва таърихшиносии тақсим мешавад. Илми ситорашиносии оиди омӯзиши давраи замон ва ҳаёти инсоният маълумоти муҳим медиҳад. Илми солшумори таърихшиносии дар асоси сарчашмаҳои хаттӣ, археологи, китоби ва ғайра асли воқеа, рӯйдодҳо ва соли нашри чопӣ ҳуҷҷатро муайян менамояд.

Солшумори дар равиши сохтори вақти муайян ифода гирифта аз рузи таваллуди Ҳазрати Исои Масеҳ оғоз мегардад. Чунин равиши солшумори дар тамоми ҷаҳон этироф гирифтааст. Инчунин солшумори дигар бо тариқи Ҳичри (Яъне аз соли 622, ки Ҳазрати Муҳаммад (с) ба шаҳри Мадина ҳиҷрат намудааст) ба назар дида мешавад. Илми Солшумори дар равиши омӯзиш ва таҳқиқотҳо нисбати муайян намудани соли наشري китоб ворид гардида, нисбати ба давраҳо тақсимкуни нақши муҳим мебозад.

Дар давраҳои ҳукумрони феодалӣ тақсими давраҳо чопи китоб ба равиши ҳукумрони шохигари муайн мегардад. Яъне мисоли инро дар қорҳои илмӣ Либрович, С.Ф. оиди омӯзиши таърихи китоб муайян кардан мумкин аст. «Китобҳои давраи ҳукумрони Иоанна Грозни», «Қори китобшиносии дар давраи ҳукумрони Александри 1», «Қори китобшиносии дар давраи ҳукумрони Николаи 1» ва ғайра.

Мувофиқи назарияи таърихи Марксизм-ленинизм, инчунин таърихи китоб бо муборизаи синфҳо муайян мегардид. Қадом синфе, ки ғолибият ба даст меовард. Ҳамон синф мувофиқи ташвиқу тарғиботи фаъолияти сиёсӣ худ адабиётҳо чоп менамуд. Яке аз масъалаҳои муҳими мубрами рӯз омӯзиши таърихи китоб ҳаст ва ба ҳисоб меравад. Дар солҳои охир олимони дар фикри ташкил ва гузаштан ба равиши нави омӯзиши таърихи ҷаҳони китоб рӯ

¹² Матншиносии // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1983.- Ҷ.4.- С.268.

оварданд. Бо андешаи А.С.Мыльникова маводҳои ҷамъовардашуда оиди таърихи китоб ба талаботи замона қонеъ намекунад. Бинобар баҳри омӯзишу пурраи он бо маводҳои тозанаشري илмӣ кушиш ба харҷ дод.

Боби 3. Манбаъшиносӣ оид ба таърихи китоб

3.1. Манбаъшиносӣ чун фанни илмӣ

Манбаъшиносӣ – илм доир ба манбаъҳои таърихӣ, назария ва амалияи омӯзиш ва истифодаи онҳо. Ба манбаъҳои таърихӣ ҳамаи сарчашмаҳои ба таърихӣ ҳамаи сарчашмаҳои ба таърихи табиат ва ҷамият мутаалиқ дохил мешаванд. Омӯзиши манбаъҳои моддӣ (олоти меҳнат, иқоматгоҳ, воситаи нақлиёт, либос ва ғайра) барои таҳқиқи таърихи ҷамъ таърихи ҷамъият аҳамияти калони илмӣ дорад. Бо тадқиқи таърихи ҳаёти моддӣ ғайр аз манбаъшиносӣ инчунин илмҳои дигари ёрирасони таърихӣ (эпиграфика, нумизматика, палеография, сфрагистика, геральдика, хронологияи таърихӣ, метрология, географияи таърихӣ, топонимикаи таърихӣ, генеалогия ва ғайра) машғуланд, ки онҳо соҳаҳои алоҳидаи таърихро меомӯзанд. Манбаъшиносӣ бошад ба таври комплексӣ татбиқ намудани методҳо ва усулҳои таҳқиқоти илмиро дар қисми таҳқиқи соҳаҳои гуногуни таърихи ҷамъият тақозо мекунад. Манбаъшиносӣ ба ду қисм назарӣ ва амалӣ тақсим мешавад. Манбаъшиносӣ назарӣ пайдоиши манбаъҳои таърихӣ, қонуниятҳои ба таври реалӣ акс кардани воқеаҳои таърихӣ, моҳияти ахбор ва ғайраро тадқиқ намуда, принципҳои ба тартиб андохтани манбаъҳоро муайн ва манбаъҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунад. Манбаъшиносии назарӣ пайдоиши манбаъҳои таърихӣ, қонуниятҳои ба таври реалӣ акс кардани воқеаҳои таърихӣ, моҳияти ахбор ва ғайраро тадқиқ намуда, принципҳои ба тартиб андохтани манбаъҳоро муайян ва манбаъҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунад.

Манбаъшиносии амалӣ (конкретӣ) соҳаҳои алоҳида, қисмҳо, проблемаҳои таърих, инчунин фаъолияти бойгонихо, осорхонаҳо ва китобхонаҳоро дар ҷамъ намудан, нигоҳ доштан ва тавсифи манбаъҳо ва ғайра дар бар мегирад. Баробари пайдоиш ва инкишофи ҳатто ёдгориҳои ҳатти ба вуҷуд омаданд. Онҳо имконият доданд, ки таърихи ҷамъият ба таври объективӣ ва ҳамаҷаҳафа омӯхта шавад. Дар илми таърихшиносии советӣ манбаъҳои таърихро ба шаш гурӯҳи асосӣ

тақсим мекунад: Хаттӣ, моддӣ, этнографӣ, даҳонӣ ё фолклорӣ, лингвистӣ ва материалҳои (маводҳои) синамо, аксҳо. Проблемаҳои назарии Манбаъшиносиро дар асоси манбаъҳои хаттӣ меомӯзанд. Манбаъҳои хаттӣ аз рӯи мазмун, пайдоиш, шаклҳо ва намудҳояшон ба ду гурӯҳ боқимондаҳои таърихӣ ва анъанаҳои таърихӣ ҷудо мешаванд. Гурӯҳи якум аз қонунҳо, фармонҳо, ярликҳо, ҳукмномаҳо, иноятномаҳо, шартномаҳои байни давлатҳо, гурӯҳи дуюм аз асарҳои таърихӣ (солномаҳо, хронология, достонҳо ва ғайра), сафарномаҳо, ёддоштҳо, рӯзномаҳо, мактубҳо, асарҳои бадеӣ, маводҳои рӯзномаҳои даврагӣ ва ғайра иборатанд. Барои таърихи нав ва наватарин осори классикони марксизм ва ленинизм, ҳуҷҷатҳои органҳои партиавӣ, ҷамъиятӣ ва ғайра манбаи муҳими таърихӣ ҳисоб меёбанд.

Таҳлили манбаи хаттӣ аз муайн кардани нусхаи асли аз муаллифи ҳуҷҷат, хондани матн, шарҳи он иборат аст. Барои муайян намудани аҳамияти илмӣ манбаъ аниқ кардани ҷаҳонбинии муаллиф ва баромади иҷтимоӣ ӯ роли калон мебозад. Ҳар як манбаъ маҳсули давраи муайян буда пайдоиши он сабабҳои конкретии таърихӣ вобаста аст. Барои омӯختани таърихи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон, манбаъҳои муҳими бои таърихӣ сохти ҷамъаи ибтидоӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна материалҳои археологӣ палеографӣ, фольклор, этнографияи таърихӣ манбаи асосӣ ба шумор мераванд. Роҷеъ ба таърихи сохти ғуломдорӣ Авесто, катибаҳои шоҳонӣ Хоҳаманишиён, асарҳои муаррихон юнонию римӣ (Геродот, Ктесий, Помпей, Трог, Квинт Курций Руф, Плутарх, Страбон, Арриан ва диг) манбаҳои нодиранд. Ҳислатномаҳои таърихи қадими Осиёи Миёна дар манбаҳои хитой, ҳиндӣ, бойғони шоҳонӣ Порт (асри 1 мелод аз Нисо), Хоразм (асрҳои 7-8, аз қуҳи Муғ), замони ба ҳайати хилофати араб дохил шудани мавероуннаҳру Хуросон дар асарҳои Табарӣ, Ибни Асир, Балозурӣ, Яқубӣ ва дигарон акс ёфтаанд. Дар аҳди Сомониён асарҳои нодир таълиф гардидаанд, ки машҳуртарини онҳо «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Аҷоиб-ул-булдон»-и Абулмуайиди Балхӣ, «Худуд-ул-алам», «Таърихи наршахӣ» ва ғайра мебошанд. Дар асри 11 «Таърихи Яминӣ»-и Абӯнасрӣ Утбӣ, «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ, «Таърихи Байҳақиқӣ» ва ғайра навишта шуданд. Доир ба таърихи замони истилои муғул «Табақоти Носирӣ»-и Ҷузҷонӣ, «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Ҷувайнӣ, «Ҷомеъ-ул-таворих»-и Рашидиддин, доир ба таърихи давлатдорӣ Темур ва Темуриён «Рӯзномаи ғазавоти Темур ба Ҳиндустон»-и

Ғиёсуддини Алӣ, «Зафар нома»-и Шарафиддин Алии Яздӣ, «Матлаъ-ус-саъдайн» ва «Мачмаъ-ул-баҳайрайн»-и Абдурраззоқи Самарқандӣ манбаъҳои муҳим ба ҳисоб мераванд. Асарҳои Восифӣ, Бобур, Ҳакимхон, Аҳмади Дониш ва муаллифон дигар тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии халқҳои Осиёи Миёнаро дар давраҳои гунгуни таърихӣ инъикос менамоянд. Аз миёнаи асри 16 муносибатҳои иқтисодию тиҷоратии хониҳои Осиёи Миёна бо Россия инкишоф ёфт. Дар ҳуҷҷатҳои сафоратҳо, вазорати қорҳои хориҷи Россия доир ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоии халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон, маълумоти ғуноғунро дарёфтани мумкин аст.

Баъзе аломатҳои Манбаъшиносӣ бори аввал дар асарҳои муаррихони қадим (Лукиан Тацит) воমেҳӯранд. Дар замони Эҳёе барои омӯзиши интиқоди мантҳои қадима маорифпарварон Л.Валл, У. фон Гуттен ва дигарон қўшиш намуданд. Охири асри 18 нимаи якуми асри 19 олимони немис А.Л. Шёлецер, Б.Г. Нибур ва Л. Ранке методи аз ҷиҳати танқидӣ омӯхтани манбаъро пешниҳод намуданд. Вале Манбаъшиносӣ ҳамчун илми махсус дар нимаи дуюми асри 19 ибтидои асри 20 дар асарҳои муаррихон И.Г. Дройзен, Э. Бернхейм, В.В. Бартольд, В.А. Жуковский, Н.В. Ханьков, П.И. Лерх, И.И. Веселовский, Т.С. Саблуков, В.П. Наливкин, А.А. Семёнов, М.С.Андреев ташаккул ёфт. Барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Миёна Университети Петербург, Шўъбаи шарқии Ҷамъияти археології Россия, Комитети оид ба омӯзиши таърих, археология, забон ва этнографияи Осиёи Миёна ва Осиёи Шарқӣ, Ҷамъияти географияи рус, Ҷамъияти дўстдорони археологияи Туркменистон ва ғайра нақши калон бозиданд. Зери таъсири олимони рус як гурӯҳ шарқшиносони маҳаллӣ, аз ҷумла Абӯсаид-маҳдум, Мирзо Абдуллаҳмон, Мирзои бухорӣ, Акрампалвон Аскарӣ ва дигарон ба камол расиданд. Солҳои 1865-1917 дар Осиёи миёна зиёда аз 3000 дастхати асрҳои нодир ҷамъ ва ба осорхонаю бойгонӣҳо супорида шуданд. Баъзеи онҳо (таърихи Наршахӣ, Шайбонинома, Бобурнома, Таърихи муқимхонӣ, Рӯзномаи ғазавоти Темур ба Ҳиндустон, Шаҷараи турк, Самария ва ғайра ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардиданд. Баъди ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистӣ Октябр Манбаъшиносӣ хеле инкишоф ёфт. Олимони советӣ роҳҳо ва методҳои таҳлили манбаъҳоро аз ҷиҳати танқидӣ омӯхта, ба доираи тадқиқӣ илми Манбаъшиносӣ манбаъҳои навро дохил карданд. Дар қори ҷамоварӣ, омӯзиш ва наشري манбаҳои таърихӣ

олимон В.В.Бартольд, М.С. Андреев, А. А. Семёнов, Б.Ғ.Ғафуров, Б.И. Искандаров ва дигарон ҳиссаи арзанда гузоштанд¹³.

3.2. Махзанҳои бойгонӣ оид ба таърихи китоб

Тақдиру арҷгузори ва бузургдошти таърихи китоби тоҷик на танҳо сабабгори устувору пойдор гардидани миллат, балки боиси саодат ва рушду нумуи тамоми инсоният мегардад. Имруз мо дар фонди бойгони Осорхонаҳо, Осорхонаи милли, Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ва мероси хатти Академияи илмҳо, Китобхонаи миллии Тоҷикистон ва дигар бойгонииҳои илмӣ теъдоди зиёди китобҳои дастхат ва чопи сангин бо забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, арабӣ, туркӣ ва дигар забонҳои ҷаҳон мавҷуданд. Аз ҳама қадимтарини онҳо, ки ба асри XI-XIII таълуқ доранд, инҳо «'Таърих - Табари Балъами», «Ат-тафҳим ли-авоил санъат-ут-танзим», Абдурайҳони Берунӣ, «Қимиси саодат», Абӯҳамида ибн Муҳаммад Ғазалӣ, «Куллиёт», Саъди Шерозӣ «Шарҳи ал-кофия фи-н-наҳв» Разиуддин Муҳаммад-ал-Астарободи, «Луғатӣ Али Сафи» Фаҳриддин Али Сафи (соли вафот 1952 г.), «Зафар-нома»-и Бадруддин Кашмирӣ (XVI в.), «Ҷанг номаи таворих»-и Мир Рабеъ ибни Мир Ниёз (XVIII в.), «Таърих-и манзума»-и Имомалии Қундузи Коми, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷи Неъматуллоҳи Мухтарам, «Ганҷи-шойгон»-и Абдурахим Тамкини Бухароӣ (XIX и.) ва ғайра мебошанд.

Дар давраҳои қадим донишҳои таърихӣ дар шакли ривоятҳо аз насл ба насл мегузаштанд. Пайдоиши хат ба гирдовариҳои донишҳои таърихӣ имконият дод. Аввалин навиштаҷотҳои дорои мазмунӣ таърихӣ катибаҳои таърихӣ, солномаҳо ва ғайра пайдо шуданд. Дар самти омӯзиши таърих ва тамаддуни Осиёи Марказӣ ҳамкориҳои академик Б. Ғафуров бо Комитети Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва маданият (ЮНЕСКО) хеле назаррас мебошад.

¹³ Манбаъшиносӣ // Энциклопедияи совети Тоҷик [Матн].- Душанбе, 1983.- Ҷ.4.- С. 177-178.

Аллома Б. Гафуров бешубҳа чун дӯстдор ва донандаи хуби мероси ғановатманди аҷдоди барои омӯзиши онҳо низ таваҷҷӯҳи махсус доштанд. Ҳанӯз дар солҳои оғози эҷодиёти бадеиву публитсистии худ ба он маъҳазҳо таъҷ мекарданд. Чунончи дар китоби «Муборизаи халқи тоҷик барои озоди ва истиқлолияти ватанӣ худ» дар таъҷ ба «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ муҳимтарин ғояҳои озодиҷоҳии миллати тоҷикро ба тасвир кашидаанд. Минбаъд бо кӯмаку ташаббуси устод «Шоҳнома» дар 2 ҷилд ба забони русӣ ва 9 ҷилд ба забони форсӣ дар «Силсилаи мероси хаттии шарқ» ба таъҷ расиданд (с.1971). Дар ин равиш силсилаи тадқиқоти устод бевосита аз ҷониби он кас ё зерин назари эшон ба монанди: «Фирдавси – шуҳрат ва ифтихори маданияти ҷаҳонӣ» (1972), «Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад ал - Берунӣ» (1974), «Амир Хусрави Деҳлавӣ ва достони у «Ҳашт биҳишт» (1971) «Мирзо Ғолиб – шоири бузурги Шарқ» (1972), «Ал-Форобӣ дар таърихи маданият» интишор ёфтанд, ки аз ҷониби муҳаққиқон сазовори баҳои баланд гардиданд.¹⁴

Дар даврони соҳибистиқлол Тоҷикистон ба омӯзиши мероси фарҳангӣ, бахусус осори хаттӣ, ки фарогири арзишҳои миллию умумибашарӣ мебошанд, бештар таваҷҷӯҳ зоҳир карда шуд. Маҳз осори хаттӣ ба омӯзиш ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи таърихи ҳар як халқу миллат мусоидат карда, барои баланд бардоштани сатҳи худшиносию ҳудогоҳии мардум ва рушду нумӯи фарҳанги миллии замина мегузорад. Чунон, ки дар суҳанрони Президенти мамалакат омадааст: « Осори кӯҳан ва ёдгориҳои таърихӣ забони гӯи фарҳанги миллат мебошанд. Қарзи мову шумост, ки ин гунна осори нодири фарҳангиро ҷустуҷӯву пайдо намоем, онҳоро ҳифз кунем, омӯзем, омӯзонем ва

¹⁴Абдуллоев, С.А., Холджураев, Х., Каримов, О. Академик Бободжон Гафурович Гафуров [Текст].- Худжанд, 1998.- С.54.

барои болоравии сатҳи умуми маърифату эҳсоси худшиносии миллӣ истифода барем».¹⁵

Дар ин робита, осорхонаҳо ҳамчун институтҳои иҷтимоии фароҳамоварӣ, ҳифзу нигоҳдорӣ ва омӯзишу тарғиби мероси фарҳангӣ фаъолияти худро ба талаботи замони соҳибистиқлолӣ мувофиқу созгор карда, ҷиҳати мукаммал гардонидани фондҳои худ бо ашӯҳои таърихӣ фарҳангӣ, аз ҷумла мероси хаттӣ сахм гирифтанд.

Имрӯз дар фонди осорхонаҳои Тоҷикистон дар радифи ба намоиш гузошта шудани ашӯҳои нодир, ки баёнгари таъриху фарҳанги қуҳанбунёди миллати тоҷик мебошанд, теъдоди муайяни нусхаҳои хаттӣ ҳифзу нигоҳдорӣ шуда, мавриди тарғибу ташвиқ қарор мегиранд. Нусхаҳои хаттӣ ба унвони муқаддастарин арзишҳои волеи миллӣ барои шинохти воқеии таъриху фарҳанг ва тамаддуни ҳар як халқу миллат аҳамияти калон доранд. Ҳузур доштани нусхаҳои хаттӣ дар фонди осорхонаҳо ва ба намоиш гузошта шудани онҳо аз бисёр ҷиҳатҳои муаррифии комилу пайвастаи онҳо ба тамошобинон новобаста аз синнусол, касбу кор ва дараҷаи маълумоташон имконияти бештареро фароҳам меоварад. Бахусус, тавассути амали минатурнигорон дар қоғаз ё пушт нақш бастанӣ эҳсосот, бо хатти зебо хаттотӣ шудани матн, бо нақшу нигори беҳамто ороиш ёфтани саҳифа ва ё муқоваи дастхатҳо ба тамошобин илҳом бахшида, лаҳзаҳои таърихӣ китобат шудани дастхатро пешорӯи ӯ мегардонад. Дар баробари ҳамчун ёдгории таърихӣ ва ё асари санъати ороишӣ муаррифӣ шудани нусхаҳои хаттӣ, онҳо метавонанд барои муайяну мушаххас намудани таърихи афкори андеша, забону адабиёт ва фарҳангу тамаддуни миллат ба ҳайси нодиртарин манбаъ маълумотҳои боэътимодно ба муҳаққиқону мутахассисон пешниҳод намоянд. Илова бар ин, ба коршиносон ҷиҳати омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои хоси жанрӣ, пуррагӣ ноқисии матн, навъи хат ва қоғаз, усулу навъи санъати ороишӣ ва дар қадом замону макон китобат шудани нусхаҳои хаттӣ кӯмак расонанд.

Мутобиқ ба банди 2-и «Низомномаи ҳазинаи осорхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 сентябри соли 1996, таҳти рақами 399 тасдиқ карда шудааст, тамоми навъҳои эҷодиёти осорӣ хаттӣ, китобҳои дастнавис,

¹⁵ Раҳмонов, Э. Суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат, 20 март соли 2007 [Матн] // Ҷумҳурият.- 2007.- 27 март; Садои мардум.- 2007.- 28 март; Омӯзгор.- 2007.- 30 март.

китобҳои чопи қадима, атиқа, нашрҳои нодир ва бахусус арзишдор ҳамчун қисми таркибии ҳазинаи осорхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди ҷамъоварӣ, ҳифзу нигоҳдорӣ, омузишу тарғиб қарор гирифтанд. Кормандони осорхонаҳои ҷумҳурӣ барои такмили ҳазинаи осорхонаҳо дар радифи фароҳамоварӣ ва харидории ашёҳои таърихиву фарҳангӣ ба ҷамъовариҳои нусхаҳои хаттӣ ва китобҳои нодир низ таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуданд.

Пайваста такмил ёфтани фонди осорхонаҳо тавассути харидории нусхаҳои нодирӣ хаттӣ ва китобҳои чопи сангӣ аз аҳоли, ҷамъоварӣ тибқи баргузории экспедитсияҳои илмӣ ва натиҷаи бозёфтҳои бостоншиносӣ, тўҳфа аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, мусодираи қочоқи сарватҳои фарҳангӣ ва интиқоли онҳо ба осорхонаҳо барои омӯзиш ва таҳқиқӣ маҷмӯи осори хаттӣ ҳамчун қисми таркибии фонди асосии осорхонаҳо шароит муҳайё сохт. Имрӯз дар фонди бештари осорхонаҳои Тоҷикистон, аз ҷумла Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддини Беҳзод, Осорхона-мамнӯъгоҳи ҷумҳуриявии Данғара, Муҷтамаи ҷумҳуриявии осорхонаҳои Кӯлоб, Мамнӯъгоҳи таърихӣ фарҳангии Ҳулбук, Мамнӯъгоҳи таърихӣ фарҳангии Ҳисор, Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд, осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, осорхонаҳои таърихӣ- кишваршиносии шаҳрҳои Хучанд, Истаравшан, Конибодом, ноҳияҳои Ҳисор, Восеъ, осорхонаи тиббии халқии ба номи Мирзо Олимов (шаҳри Исфара) ва дигар осорхонаҳо нусхаҳои хаттӣ маҳфузанд.¹⁶

Дар фонди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддини Беҳзод то охири соли 2015 ҳамагӣ 337 нусхаҳои хаттӣ номнавис шудаанд ва ҳифзу нигоҳдорӣ карда мешаванд. Аз ин ҳисоб 164 нусха - дастхатҳои нодир ва 173 нусхари китобҳои чопи сангӣ ташкил медиҳанд. Соли 2003 кормандони Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддини Беҳзод тавассути омӯзиш ва баргузор намудани таҳқиқотҳои илмӣ китобҳои мансуб ба Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, ки мутаалиқи асрҳои XVII – XIX мебошанд, ҷамъоварӣ намуданд.¹⁷ Соли 2004 барои такмили фонди Осорхона Комиссияи харидорӣ баъд аз таҳхис нусхаи хатти «Беҳчат-

¹⁶ Осори хаттӣ – қисми таркибии фонди осорхонаҳо // Шарифзода, Ф. Истиқлолият ва рушди осорхонаҳои Тоҷикистон [Матн] / Мухаррир Қ.Бӯриев.- Душанбе:Истеъдод, 2013.- С.45-53.

¹⁷ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2003 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2004 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2004.- С.30.

ут-таворих» ва китоби чопи сангии «Таърихи фаришта»¹⁸ ва соли 2007 нусхаҳои хатти «Мухтасар - ул - виқоя», «Ҳотамнома», «Ҷиҳил шарҳи шайх», «Маслаку-л-мутаққин», соли 2008 достони «Юсуф ва зулайхо»-и Мавлоно Ҷомиро¹⁹ харидори намуд.

Нодиртарин дастхатҳои Осорхонаи миллии ба номи Камолиддин Беҳзод «Ҳадис» (асри XIV), «Қуръон» (асри XV), «Шарҳи Илос», «Ахлоқ Мўҳсинӣ» (асри XVI), «Нафаҳоту-л-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Мазҳари кул» (асрҳои XVIII-XIX) ба шумор рафта, арзиши баланди илмӣ, таърихӣ ва фарҳангӣ доранд. Ин ва дигар нусхаҳои нодир хаттӣ ва китобҳои чопи сангӣ аз ҷониби шаҳрвандони ҷумҳури барои фуруш пешниҳод гардиданд ва баъд аз ташҳиси Комиссияи хариди Осорхона ба фонди он ворид шудаанд. Соли 2009 бо дастгирии молиявии фонди хайравии КАРИТАС ҳафт адад нусхаҳои хаттӣ, аз «Салоти Масъудӣ» асри XVIII), «Анвору-л-танзил», «Меъроҷу-л-нубувват» (асри XIX) ва китобҳои чопи сангии «Ал-ҳидоя фи-шарҳи бидоя», «Шарҳу-л-виқоя» (асри XIX) харидорӣ шуда, ба ҳазинаи Осорхона супорида шуданд²⁰.

Кормандони Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар тӯли фаъолияти хеш беш аз 160 нусхаҳои хаттӣ ва китобҳои чопи сангӣ ҷамъоварӣ намуданд. Дар фонди осорхонаи мазкур дастхатҳои нодир, аз қабилӣ: «Таърихи Табарӣ», «тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Равзату-с-сафо»-и Хондамир, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Куллиёт»-и Бедил, «Девон»-и Ҳофиз, «Бадоеъу-л-вақоеъ»-и Восифӣ, «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ ва дигар осори хаттӣ мафҳузанд. Илова бар ин, нусхаҳои чопи сангии асарҳои XVIII- XIX ва ибтидои асри XX, ки дар матбааҳои Ҳиндустон, Эрон, туркия, Осиёи Марказӣ ва Қозон ба табъ расидаанд, ҳифзу нигоҳдорӣ ва мавриди омӯзишу тарғиб мегиранд.²¹

¹⁸ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2004 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2005 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2005.- С.14.

¹⁹ Фарҳанг ва истиқлол [Матн] / Таҳия Фароғат Азизӣ; Мухаррир Гулназар.- Душанбе: Адиб, 2011.- С.41.

²⁰ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2009 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2010 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2010.- С.10.

²¹ Гадоев, Х., Низомов, Ф. Осорхонаи ба номи устод Рӯдакӣ [Матн] // Аҳбори Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ба номи А.Рӯдакӣ.- Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010.- №1.- С.9-10, 35-36.

Дар мучтамаи ҷумҳуриявии осорхонаҳои Кӯлоб ҳамагӣ 222 осори хаттӣ мафҳуз аст. Аз ин ҳисоб: 33 дастхатҳои нодир, аз қабилӣ «Ҳидоя» (асри XV), «Девон»-и Имло (асри XVIII-XIX), «Қуръони Карим» (асри XIX, соли 1848); 150 китобҳои чопи сангӣ; 14 алал варақаз китобҳои нодир (асарҳои XVII-XIX) ва 25 акси китобҳои нодир (сканершуда) ташкил медиҳанд. Соли 2011 аз аҳоли 135 адад нигора, аз ҷумла 11 нусха дастхат харидорӣ карда шуд.²² Фонди Осорхона-мамнӯғоҳи ҷумҳуриявии Данғара сол то сол аз ҳисоби ҷамъоварии нусхаҳои хаттӣ ва китобҳои нодир ғанӣ мегардад. Бо кӯшиши кормандони Осорхона осори орифи бузургӣ асрҳои XVIII-XIX шоҳ Неъматуллои Зарробӣ тавассути насли даҳумаш дарёфт карда шуд. Инчунин 3 дастхати мутаалиқ ба асрҳои XVIII-XIX «Футувватнома»-и Воизи Кашифӣ, «Девон»-и Бедил ва нусхаи нодирӣ «Ҳидоя» ҷамъоварӣ гардид.²³

Дар фонди осорхонаи Мамнӯғоҳи таърихию фарҳангии хулбуки ноҳияи Восеъ беш аз 100 нусха мероси хаттӣ ҳифзу нигоҳдорӣ карда мешаванд. Инчунин аз ҷониби мамнӯғоҳи номбурда аз аҳоли 30 китбоу дастхатҳои нодир ва 100 сиккаҳои нодир пураарзиши замонҳои гуногун аз аҳоли харидорӣ карда шуданд.²⁴ Ходимони Мамнӯғоҳи таърихию фарҳангии Ҳисор соли 2005 аз аҳоли 25 китоби қаламӣ ҷамъоварӣ намуданд. Дар байни онҳо дастнависи «Тафсир»-и Мавлоно Яқуби Чархӣ яке аз нодиртарин нусхаи ин китоб дар Тоҷикистон маҳсуб меёбад.²⁵

Боби 4. Таърихнигории таърихи китоб

4.1. Ташаккули дониши таърихӣ оид ба китоб

Аз он ҷо, ки китоб ва китобхона шиносномаи дониш ва тамаддуни миллатҳо шинохта мешавад ва эрони гиромимихани мо ва мардуми фарҳанг парвару ҳунардӯстӣ он дар бавучуд овардани

²² Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2012 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2012.- С.9.

²³ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2012 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2012.- С.11.

²⁴ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2008 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2009 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2009.- С.16-17.

²⁵ Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2005 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2006 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2006.- С.22.

китоб ва китобхона аз пешрафттарин миллатҳо буданд. Барои оғаҳи аз саргузашти китоб ва китобхона аз даврон бояд нахуст сухан аз пайдоиши он сухан намуд. Китоб ва тадрис (омӯзиш) ҳамчун ду падидаи муҳиму моҳиятдори иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик ба ҳайси баёнгарии хусусияти хосу ҷавҳарии хувияти вай нақшу мақоми воло ва пурарзише доранд. Воқеан, ба таъкиди саҳеҳи олими китобшинос Охунҷонов Э. А. «Китоби дастнависи Осиёи Миёна, таърихи он ва марҳилаҳои асосии инкишофаш ҳамчун яке аз ҷиҳатҳои моҳиятдори таърихи халқҳои Осиёи Миёна мавзӯи муҳими илми китобшиносӣ мебошад»²⁶. Дар ҳақиқа ин падидаҳо узван алоқаманд буда, бо мазмуну шакл, моҳият ва зухур якдигарро ҳастӣ, такмил ва тақвият бахшидаанд, зеро китоб ҳамчун шакли муназзами ифодаи донишҳои ягона соҳа ва тадрис (омӯзиш) намудани татбиқи амалии андешаҳои дар китоб сабтшуда ба шакли ҷараёни махсуси ҳирфаи (қисмати) ҷиҳатҳои ниёзманди як ҷараёни фарҳангӣ мебошанд.

Бешубҳа, китоб ва омӯзиш он дар таърихи маънавиёту фарҳанги тоҷик аз давраи қадим то навин мақому манзалати сарнавиштсозро моли каст. Як вижагии мардуми тои наст, ки моҳиятан таъсири ангеzaҳои рангоранги ҳаётро дар шаклу сурати китоб ва осори хаттӣ пайкарсозӣ намудааст. Бо сурудаи ҳакимонаи одамушшуаро Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бонӣёз.
Мардумони бихирад андар ҳар замон,
Рози донишро ба ҳар гунна забон.
Гирд карданду гиромӣ доштанд,
То ба санг андар ҳаме бингоштанд.

Бояд таъкид кард, ки масъалаи фарҳанги китобдорӣ ва суннати омӯзиши замони Рӯдакӣ хеле мураккаб ва серпахлӯ мебошад. Аз ин

²⁶ Ахунджанов, Э.А. Очерки по истории книги и книжного дело в Средней Азии [Текст].- Ташкент, 1983.- С.9.

лиҳоз ҳалли саҳеҳу мушаххаси он гиреҳи чандин масъалаҳои дигарро мекушояд. Бадеҳист, ки дар замони Рӯдакӣ инкишофи чабҳаҳои мухталифи ҳаёт, эҷоди асару китобҳои гуногунмавзӯи соҳавиро тақозо мекард ва дар айни замон, ҳуди ҳамин падидаи иҷтимоӣ ва омили фарҳангӣ, яъне ба низоми муайян даровардани чараёни пурзӯри эҷоди асарҳои гуногунсоҳа адабӣ, илмӣ, таърихӣ, динӣ, фалсафӣ, тафсири ва ғайра шакли нави ҳисоб, танзим ва иттилооти китобро эҷод кард. Ба ҳамин минвол, мувофиқи таъкиди дурусти академик М.Диноршоев «ин давра як зумра арбобони бузурги илму адабро ба миён овард, ки онҳо мактаб ва равияҳои хосу нодир офариданд»²⁷.

Маҳз ҳамин давра мутафаккирон, олимон ва адибон, асосгузори адабиёти форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, офарандаи «Шоҳнома» - асари безаволи адабиёти ҷаҳонӣ, Фирдавсӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалии Сино, Абӯбакри Наршахӣ, Абумуаяди Балхӣ ва дигаронро ба арсаи эҷоди баландпояи илму адаб овард. Китобҳо асосан ба воситаи бозорҳо мубодила ва хариду фурӯш мегардиданд. Бозори китоб дар Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Хатлон, Ҳисор, Панҷакент, Бағдод, Қуртабо амал мекард. Мубодила тиҷорат ва густраиши китобҳо ҳамчунин ба воситаи қорвони бозоргонон амалӣ мегардид. Дар ин бобат тиҷорат бо Эрон, Ҳиндустон, Афғонистон, кишварҳои араб нақши муҳим бозидаанд. Аз ин рӯ, дар китобхонаҳои бузурги кишварҳои зикршуда китобҳои халқҳои форсу тоҷик ва баръакс дар китобхонаҳои Тоҷикистон, Узбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон, китобҳои дастнависе аз Эрон, Покистон ва Ҳиндустону Афғонистон ҳифз мешавад²⁸. Хулоса, китоб ва тадрис дар замони Рӯдакӣ ҳамчун падидаҳои муҳими фарҳангӣ пешрафти хуб доштанд. Онҳо барои ташаққули халқи тоҷик, забони он нақши бузург бозидаанд ва аз ҷиҳати дигар ҳамчун сарватҳои маънавӣ баёнгари ҳувияти он гаштаанд.

Умуман омӯзиши таърихи китоб бою ғанӣ буда асосҳои қонуниятҳои иҷтимоӣ ҳаётиро меомӯзад. Баҳри омӯзиши он илмҳои дигар аз ҷумла адабиётшиносӣ, матншиносӣ, услубшиносӣ ва ғайра алоқаманд мебошанд. Инҳо илмҳои ёвар буда, барои иҷрои вазифаҳои асоси омӯзиши таърихи китоб ёрмандӣ мекунанд. Афкори омӯзиши таърихи китоб аз давраҳои аввали пайдоиши адабиёти

²⁷ Диноршоев, М. Ибни Сина и его философские воззрения // Абуали ибн Сина. Избранные произведения [Текст]. - Душанбе, 1980. - Т.1. - С.6.

²⁸ Султонзода, М. Китоб ва тадрис дар замони Рӯдакӣ [Матн] // Анис. - 1999. - №2. - С.31-34.

бадеи сар шуда ва такомул ёфта, боиси ташаккули илми шудааст. Нафақат тараққии адабиёт, балки афкори эстетика нависандагон низ барои инкишофи илми аҳамият дорад. Абӯабдулло Рӯдакӣ дар асри 10 на фақат ба муносибати шаклу мазмуни шеър махсусан аҳамият дода ва то андозае алоқаи диалектики онро пай бурда, аз шеър «лафзи хуби маънии осон» талаб кардааст, балки нақши иҷтимоӣ ва аҳамияти тарбиявии эҷоди бадеиро низ таъкид намудааст. Таъкиди вазифаи ҷамъиятӣ ва нақши иҷтимоии китоб дар назариёти аксари намояндагони барҷастаи адабиёти форс-тоҷик ҷойгоҳи махсус дорад. Онҳо китобро як василаи дарки асрори олам ва худшиносии инсон, тарбияи одамизод ва софкори ахлоқи ӯ шумурда, панду ҳикмат ва ифодаи ғалсафаи зиндагиро аз муҳимтарин вазифаҳои китоб ҳисоб мекарданд. Нақши тарбиявии сухан бадеӣ, масъалаи аҳамияти адабиёт дар ҷамъият аз ҷумла дар ақидаҳои эстетика Саъдӣ (асри 13) мавқеи бузург пайдо кард. Дархости Саъди аз ҳар як фарди ҷамъият, инчунин аз адиб ва ғаллияти адабӣ буд. Алоқамандона ба манфиати инсон ва ҷамъият аз назар гузаронидани вазифаҳои эҷодӣ бадеӣ доир ба китоб дар ақидаҳои адабии Носири Хисрав (асри 11), Ҳофиз (асри 14), Ҷомӣ (асри 15), Сайидо (асри 17), Дониш (асри 19) ва дигарон низ аз муҳимтарин нуқтаҳост.

Якумин китоби форс-тоҷик, ки то замони мо расидааст, китоби Родӣёнӣ «Тарҷумон-ул-балоға» (соли 1114) мебошад ва аз илми бадеӣ баҳс мекунад. Китоби Рашид Ватвот (асри 12) «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» низ дар илми бадеӣ аст, лекин муаллиф на фақат аз назм, балки инчунин аз наср сухан рондааст. Пайдо шудани китоби ҷомеи Шамси Қайси Розӣ «Ал-мўъҷам» (1218-1233) дар таърихӣ китоби форс-тоҷик воқеаи муҳимме буд. Китоби «Ал-мўъҷам» ҳар се илм бадеӣ, арӯз ва қофияро фаро гирифтааст. Муаллиф ба масъалаҳои гуногуни эҷодиёти бадеӣ дахл карда, аз ҷумла нахустин бор аз нақди шеър – танқиди адабӣ муфассалан сухан ронда чанд қонуну қоидаҳои илмии онро муайян ва баъзе ҷиҳатҳои масъалаи муносибати шоир ва мунаққидро равшан намудааст. Аз асарҳое, ки баъд аз ин таълиф ёфтаанд, хусусан рисолаи Насриддини Тўсӣ «Меъёр-ул-ашъор» (1254), китоби Хисрави Деҳлавӣ «Эъҷози хисравӣ» (ки якумин бор аз қонуниятҳои насри бадеӣ баҳс кардааст, 1319), асари Атоллоҳи Ҳусайнӣ «бадоеъ-ус-саноеъ» (1492), ки тобҳои сегонаи Ҷомӣ (асри 15) – «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо», асари

Сиддикии Хусайнӣ «Маҷммаъ-ус- саноеъ» (асри 17) ва мисли инҳо дар тараққиёти китобҳои форс-тоҷик арзиши муайн доранд.

Дар давраи Қарохониён, ки аввали асри 11 ба ҷои Сомониён омаданд, хеле камбағал аст. Фақат таърихи шаҳрҳои қадимаи Осиёи Миёна - Бухорою Самарқанд диққати муаррихони маҳаллиро ба худ кашидааст. Масъалаи ба таърихи шаҳри Самарқанд асари Идрисӣ бахшида шудааст, ки онро асри 12 Насафӣ давом додаст. Тарҷумаи тоҷикии ин асар бо номи «Қандия» ба мо расидааст. Дар ин давра асри 11 «Таърихи Масъудӣ»-и Байҳақӣ ва «Таърихи Систон»-и муаллифи гумном барин асарҳои таърихи таълиф меёбанд. Доир ба таърихи Мовароуннаҳри замони Салҷуқиён, «Сиёсатнома»-и Абулҳасан ибни Алӣ Низоммулмулк маъхази нодири таърихӣ мебошад, ки мисли дигар асарҳо оиди ваъзи нашру ҷопи китоб, китобхонаҳо маълумоти муфасссал медиҳад.

4.2. Китобҳои дастхат ва нодири асрҳои миёнаи тоҷикон

Яке аз сарватҳои маданӣ ва адабии гузашта, ки имрӯз халқи мо ба он фахр мекунад, дастнависҳои нодир мебошанд, ки зебу ороиши китобхонаҳо ва осорхонаҳои ҷаҳон гардидаанд. Дар гузашта барои он ки китоби зебӣ ба шакли дастхат дарояд, хизмати басо пурмашаққати бисёр устодони гулдасти китоб сарфи он мешуд. Аз ҷумлаи санъати ороиши китоб хунари заргаронаи хаттотон, наққошон, варроқон, саҳҳофон ва бисёр дигарон мушоҳида карда мешаванд, ки мутаассифона, дар бораи ҳар кадоми онҳо ба таври бояду шояд то ҳол тадқиқот бурда нашудааст. Ҳар яке аз ин хунарҳо низ дар навбати худ ба гурӯҳҳо ва шохаҳо ҷудо мешаванд, дар давраи муайяни таърихӣ тараққӣ ва такомул ёфта, намояндагони барҷастаи худро дар олами зебӣ ба воя расонидаанд, ки шоистаи таҳқиқ мебошанд.

Дастнависҳои тоҷикӣ кайҳо боз зебу зинати китобхонаҳои ҷаҳон гардида, бо ороиш ва санъати нафисаи худ диққати олимони ғарбро ба худ ҷалб намудаанд. Махсусан аз асри XIX сар карда чанде

аз олимони мағрибзамин барои омӯхтани санъати саҳҳофӣ дар асрҳои XVI-XVIII. Вале дар бештарини ин тадқиқотҳо дар бораи санъати муқовасозӣ дар Эрон маълумот дода ва намунаҳои он оварда бошанд ҳам, вале дар бораи ҳиссаи саҳҳофони Осиёи Миёна дар ин соҳа чизе гуфта нашудааст. Аз олимони собиқ иттиҳоди шӯравӣ дар соҳаи санъати саҳҳофӣ хизмати шарқшиносии маъруф А. А. Семенов ва дигаронро номбар кардан мумкин аст²⁹. Махсусан дар даҳсолаҳои охир роҷеъ ба масъалаи санъати саҳҳофи³⁰ дар Осиёи Миёна як чанд мақола chop шудааст ва ё дар китобҳо дар зимни ин ё он масъалаи вобаста ба китоб /бештар ҳангоми тартиб додани феҳристи дастнависҳо /дар бораи муқоваи онҳо низ баъзе маълумотҳо дода шудаанд³¹. Ҳунари саҳҳофӣ аз давраи пайдоиши китоб ба вуҷуд омадааст. Муаллиф ё ки котиб вақте ки китоберо навишта ба итмом мерасонад, он аз дасти як ҳунарманд ба дасти дигараш мегузарад. Китобро наққошон бо нақшаҳои зебо оро медиҳанд. Тазҳибкунандагон ҳошияҳои китобро ба ҳаллу зару сим ва рангҳои гуногун оро дода, онро зарафшон мекунанд. Вазифаи саҳҳофон ҷузъҳои дастнависро ба ҳам дӯхтан ва бо абрешим шерозабандӣ намудан буд. Дар натиҷаи шерозабандӣ varaқҳои мустаҳкам гардида, як хел паҳлуи якдигар ҷойгир мешуданд, чунон, ки бештарини дастнависҳои қадима бо гузаштани чандин асрҳо шерозаи аввалини худро нигоҳ, дошта меоянд. Масалан, дар шўъбаи дастхатҳои шарқи Муассисаи давлатии Китобхонаи миллии Тоҷикистон дастнависҳое ҳастанд, ки шерозабандии онҳо ҳамасоли дастнависҳоанд. Зиёда аз 500 сол аз умри баъзеи онҳо гузашта бошад ҳам, хеле хуб нигоҳ дошта шудаанд. Пас аз шерозабандӣ саҳҳофон атрофии varaқҳоро бо сиканча (таҷҳизоти бурандаи полиграфӣ) бурида, якхела мекарданд ва ба он муқова часпонида, ба шакли китоб мегардониданд. Дар асрҳои XIII-XIV бузургтарин симоҳои назми форсу тоҷик Ҳофиз

²⁹ Семенов, А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы / Алишер Навои [Текст].- М.,1946.- С.171.

³⁰ Чабров, Г.Н. К изучению среднеазиатского книжного переплета // Народны Азии и Африки.- 1964.- №2.- С.136-141; Долинская, В. Миниатюрная живопись Средней Азии // Звезда Востока.- 1958.- №7.- С.152-159.

³¹ Юнусов, А. Феҳристи дастнависҳои тоҷикӣ-форсии КДР РСС Тоҷикистон ба номи Абулқосим Фирдавсӣ.- Душанбе,1971.- Ҷ.1.- С.5-12.

Шерозӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷалолиддини Балхӣи Румӣ, Насриддини Тусӣ, Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Камоли Хуҷандӣ, Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ ба майдон меоянд.

Яке аз барҷастатарин мутафаккирони он замон Насриддини Тусӣ (1201-1272) буд. Ӯ асарҳои худ «Таҳрир иқлидус», «Рисолаи муайяни», «Моҳияти нучум», «Қонуни тиб», «Шарҳи Қонун», «Зайли ҷаҳонкушо», «Ҳалли мушкилоти ишорат», «Шарҳи назарияҳо» доир ба тиб, риёзиёт, таърих, адабиётшиносӣ ва фалсафа фикрҳои баландмазмун гуфта, пайрав, идомабахши корҳои Абӯалӣ ибни Сино мегардад. Насриддини Тусӣ асари машҳури худ «Асос-ул-иқтибос»-ро ба баёни масоили мантиқ бахшида, дар он масъалаҳои категория, муҳокима, ҳулосабарорӣ, назарияи мантиқии исбот ва ғайрарро ҳал кардааст. Ҷалолиддин Румӣ (1202-1272) аз бузургтарин олимони шоирони тасаввуф маҳсуб мешавад. Асарҳои хеле машҳури ӯ «Девони ғазалиёт» ва «Маснавии маънавӣ» мебошанд, ки аз шаш ҷузъ 36 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфро дар бар мегиранд. Дигар мутафаккири нотақрори форсу тоҷик Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (1219-1292) асарҳои назми худ «гулистон» ва «Бустон» боз шеърҳои зиёди баландмазмун низ эҷод намудааст.

Мутафаккири барҷастаи дигари ин давраи тоҷик Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) аст, ки ӯ дostonҳои «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъди бо падари худ Буғронхон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (Калиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавмаҳҳалӣ навишта шудаанд. Достони ишқӣ-афсонавии ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шоҳзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, сазовори таваҷҷӯҳ аст. Мутафаккири дигари ин давра Муҳаммад Авфӣ мебошад, ки ӯ муаллифи тазкираҳои «Лубоб-ул-албоб», «Ҷавоме-ул-ҳикоёт» ва «Ловоме-ур-ривоёт» мебошад. Дар асри XIII таърихнависӣ низ ривоч ёфта буд. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Минҳочиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст. Аз асарҳои таърихӣ он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши таърихи давраи муғулҳо қимати бузурги таърихӣ дорад, асари

Алоуддин Атомалики Чувайнӣ «Таърихи Ҷаҳонкушо» ва асари Фазлуллоҳ Рашиддин «Ҷомеъ-ут-таворих» ном бурдан мумкин аст. «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро таърихшиноси маъруфи рус В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна номидааст.

Яке аз донишмандони номварӣ асри XIV форсу тоҷик Мир Саид Али

Ҷамадонӣ (1314-1384) мебошад. Ақидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоии Мир Саид Али Ҷамадонӣ дар асари машҳураш «Захират-ул-мулк» гирд оварда шудааст. Дар асари худ «Захират-ул-мулк» ба инобат гирифтани ва риоя намудани 20 намуди ҳуқуқ ва шакли рафтори одамонро пешниҳод менамояд, ки иҷроиши онҳо низ ба ҳокиму подшоҳ воҷибанд. Ба он масъалаҳои адлу инсоф ва одобу рафтор дохил мешаванд. Масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ҷомеа дар ашъори Низомӣ Ганҷавӣ (солҳои 1141-1209) ҷои муҳимро ишғол менамояд. Низомӣ орзӯю умеди халқи меҳнаткашонро ифода намуда, тартиботи ҷамъиятӣ, маишат ва ахлоқи ҷомеаи даврони худро саҳт танқид намудааст. Ў бар зидди беадолатиҳои иҷтимоӣ баромад менамуд. Низомӣ дар асараш «Иқболнома» дар бораи шаҳр-давлате орзӯ менамояд, ки на ҳокимон дорад, на тобеон, на қамбағалон ва на бойю ашрофон. Ҷамаи одамон комилан озоданд ва ҳуқуқу ўҳдадорӣҳои якхела доранд. Муаррихи барҷастаи он давра Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз сини ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосӣ ў «Аҷоиб -ул- мақдур фи навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле ҷасурона мазаммат карда мешавад. Дигар аз муаррихони маъруф Низомиддини Шомӣ соли 1401 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарофиддин Али Ҷаздӣ (1366-1454) дар соли 1425 бо номи «зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст. Бузургтарин намояндаи адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруфи тоҷик Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ (1414-1492) буд. Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми

таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон маҳсуб мешавад. Аз асостарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Ҳамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст. Аз байни адибони он давра махсусан ғазолияти Восифиро бояд хотирнишон намуд. Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Восифӣ ба ғайр аз ашъор, асари хеле ҷолиби саргузаштиро бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» эҷод кардааст. Шоир ва муаррихи номи тоҷик Камолиддин Биноӣ (1453-1512) ҳамзамони Восифист. Ғазалиёти Биноӣ асосан ба равияи ғазалсароии асри XV оғарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеър лаҳзаҳои тарҷумаиҳаолӣ ва унсурҳои танқидӣ синфҳои ҳукумронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири наваҷод намоён мегардад. Аз асари таърихӣ Биноӣ қабл аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи тафсилёфтаи он «Футуҳоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504-1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбониҳонро дар бар мегиранд.

Яке аз шоирони соҳибистеъдоди тоҷики он давра Бадриддин Ҳилолӣ буд. Дар эҷодиёти ӯ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари кишварҳои форсзабон вирди забони мардуманд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами ӯ боз се достон «Лайлӣ ва Маҷмун», «Сифат-ул-ошиқон» ва «Шоҳу гадо» таллуқ дорад³². Нусхаҳои хаттӣ чун падидаи устувори фарҳангӣ ва умдатарин нерӯи тамаддуни башарӣ барои нигоҳ доштани аз як насл ба насли дигар интиқол додани хотираи таърихӣ нақши бузург доранд. Дар китобхона ганҷинаи дастнависҳо мақоми хоса дорад. Моҳи май соли 1933 дар асосии ганҷинаи дастнависҳои Институти илмӣ тадқиқоти назди Комиссариати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар китобхона шўъбаи дастнависҳои шарқи ташкил гардид. Аз ҳамаи сол сар карда, дар шўъба беҳтарин нусхаҳои нодири осори адибону олимони асри миёна ҷамъоварӣ ва омўхта мешаванд. Охири соли 1953 бо амри

³² Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китобди дарсӣ. - Душанбе:Эр-граф, 2012. - С.152-208.

Ҳукумати Ҷумҳури ба хогири омӯзишии аниқ, интишор ва дастраси ҳамагон сохтани дастнависҳо ва китобҳои чопи сангӣ 3290 нусха аз ҷумла 1804 дастнавис ба ихтиёри Академияи илмҳои ҷумҳури вогузор гардид. Дар ин асос шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттӣ (имрӯз Институти шарқшиносӣ ва осори хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон) созмон ёфт. Аммо ҷустуҷу ва ҷамъовари дастнависҳо барои китобхона аз ҷониби ашхоси ватандӯст, подори мероси ниёгон идома ёфт. Имрӯз ганҷинаи номбурда, 16514 нусха китобҳои нодир ташкил медиҳад, ки аз ин ҳисоб дорои зиёда 2256 нусха дастнависҳои нодир ва 15 ҳазор китобҳои чопи сангӣ мебошад.

Имрӯз ифтихор китобхона нусхаҳои қадима ва нодире мебошанд, ки дар ганҷинаҳои Дуне ҳамто надоранд. Аз ҷумла асари олими асри миёна Ат-Табарӣ «Таърихи Табарӣ (асри X11), «Таърихи Фирӯзшоҳи»-и Зиё Борони ҳинду (асри X1V), «Донишнома», «Алқонун», Рисолаи аз ҳавия»-и Абуалӣ Ибни Сино (асри XV1), «Хамса»-и Низоми Ганҷавӣ (асри XV1), «Тазкираи Буғрохонӣ» (асри XV-XV1), «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондавр (асри XV11) ба шумор мераванд. Бахус, диққати муҳаққиқони риштаҳои гуногунро асраҳои «Гулистон», «Бӯстон»-и Саъди Шерозӣ, «Хамса»-и Хусравӣ Деҳлавӣ, «Ҷодат-ул-ошиқин»-и Шарофиддин Ҳусайнӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳасайн Воизи Кошифӣ, «Таъбири Султонӣ»-и Исмоил. Низомулмулк, «Ҳандас» ва Си фасл дар илми нучум»-и Насриддини Тусӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ, девони Камоли Хуҷандӣ, Куллиёти Убайди Зоконӣ осори Сайдои Насафӣ, асарҳои ҷуғрофии асри XV китобатшудаи Насриддинӣ Тусӣ ва ғайра ба худ кашидаанд³³.

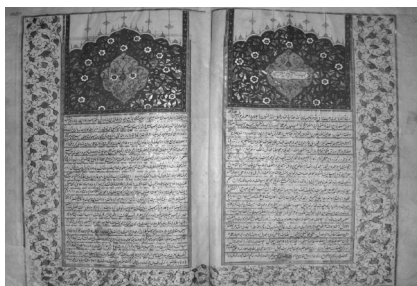
³³ Юнусов, А. Бесценные сокровища таджикской культуры [Текст] //Библиотеке имени Фирдоуси 50 лет: Сборник статей.- Душанбе:Ирфон, 1983.- 43-60.

Дар асоси омӯзиши ин гачина нахустин бор охири солҳои 40-уми асри XX нашри силсилаи «Класикони адабиёти тоҷик» ба роҳ монда шуд. Як ҷузъи муҳими ороиши бадеии китоб миёнтур ба шумор меравад. Минётурҳои «Бустон»-и Саъди Шерозӣ дар зебӣ ва тафсири таъбири мазмуни асар, мақоми хоса доранд. Бахсусу, муҳақиқон аниқ кардаанд, ки минётурҳои «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ дар дастнависҳои нусхаҳои мухталиф аз бист то саду панҷоҳ- дусад мерасанд. Дар ин бузургтарин ёдгории хаттии Дуне «Шоҳнома» лаҳзаҳои қаҳрамонӣ, разму фочиа афзалият доранд. Маҳз ҳамин лаҳзаҳо диққати рассомону минётурнигоронро ба худ кашидаанд. То имрӯз нусхаҳои мухталифи он дар ганҷинаҳои китобхонаҳои Дуне маҳфузанд ва мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Асарҳои зиёде пиромони «Шоҳнома» ва минётурҳои он интишор гардидаанд.

Нусхаи «Шоҳнома»-и Китобхонаи миллии Тоҷикистон бо сабку услуби китобат, нигориш, минётурҳои дилкаш, нақшу нигори воло аз нусхаҳои дигар ганҷинаҳо фарқ мекунад. Тибқи маълумотое, ки «Феҳристи дастнависҳои тоҷикӣ-форсӣ» (1971) додаст, «Шоҳнома»-и китобхона 460 ҷаҳза дошта, ҳаҷми он 18,8 x 24 см аст. Он ба нимаи дуюми асри XV¹ ва авали асри XV¹¹ тааллуқ дорад. Хаттот, Муҳаммад Боқир ибни Муртазо ал-Ҳусайнӣ ал Истамбулӣ буда, бо хатти настаълиқ китобат шудааст³⁴.

³⁴ Муҳиддинов, С. Тоҷик ва санъати тасвири [Матн] // Хирад.- 2007.- №2.- С.3.

Боби 5. Хат (алифбо) ва пайдоиши он

5.1. Маҷмӯи (системаи) таърихи хат

Пеш аз он ки оид ба пайдоишу такомул ва навъҳои хат сухан равад, донишмандони он, ки хат чист ва хусусияту вазифаҳои он аз ҷиҳати иборатанд, аз аҳмият ҳоли нест. Оварданд, ки хат воситаи сабти нуқта буда, ин ё он ҷузъи нутқро бо ёрии аломатҳои тасвирӣ ифода мекунад, барои аз як ҷо ба ҷой дигар фиристондан ва дар вақти муайян воқеъ шудани онро сабт кардан имконият медиҳад, яъне ба воситаи хат замону макони вуқӯи нутқ сабт мегардад.

Хат бо таърихи башар алоқаи узвӣ дорад, вай баробари пешравии тараққиҳои ҷамъият такмил ёфт, суфта шуда ва дар шакли имрӯзааш то ба мо омада расид. Инсонии ибтидоӣ на забон дошту на хат. Вақте ки байни инсонҳо барои фикри худро ба дигарон фаҳмонидан ва аз фикри дигарон бохабар шудан талаботи зухур ёфт, забон ба вуҷуд омад. Пайдоиши забон ҳодисаи ниҳоят мураккаб буда, просесси дурӯ дарозро тай кардааст. Инсонии ибтидоӣ тараққӣ кард, пеш рафт. Ба ҷои гурӯҳҳои хурд-хурди авлодӣ қабилаҳо ва иттифоқи қабилаҳо ташкил ёфт. Акунун инсонии ибтидоиро лозим меомад, ки на танҳо ба авлоду қавми худ, балки бо қавму қабилаҳои дигар робитаю алоқа ба миён орад, мақсадашро ба онҳо низ фаҳмонида тавонад. Аммо нутқи овозӣ дар ин шароити таърихӣ тамоми эҳтиёҷи ўро қонеъ қунонида наметавонист, чунки нутқи овозиро як ҷо ба ҷои дигар фиристондан мумкин набуд. Барои рафъи ин эҳтиёҷ хат ихтироъ гардид.

Асостарин фарқи хат аз нутқи овозӣ дар он аст, ки агар хат ҳамчун ашъёи аёнӣ ба воситаи қувваи босира (биноӣ) дарқ карда шавад, нутқи овозӣ бо ёрии қувваи сомеа (шунавоӣ) эҳсос мегардад. Хат дар ибтидо чун воситаи иловагии мададрасоне барои муҳовира (гуфтугӯ) ба вуҷуд омад ва бештар барои ба масофаи дур расонидани нутқ

хизмат мекард. Ин худ як хусусияти муҳимми хат аст. Ҳамин тариқ, инсоният ба кашфиёти бузурге ноил гардид. Акунун вай метавонист, ки сабт карда, на танҳо ба атрофиён балки ба шахсони дурр фириштад ё ба ояндагон мерос гузорад. Асосан хат дар натиҷаи ниёзмандӣ, алалхусус ба вучуд омадани кору бори рӯзгордорӣ, хоҷагидорӣ, додугирифт, якдигарфаҳмӣ, равобити одамон, қавму қабилаҳо, давлатҳо ривож ёфт ва дар инкишофёбии худ роҳи тўлониро тай намудааст. Одамони қадим дар ибтидо ин ҷидду ҷаҳдро аз сангчапартоӣ, гирехбандӣ, хатчаҳои ба мисли алиф ва баъдан сураткашӣ оғоз намуданд. Усули сангчапартоӣ, гирехбандӣ гарчанде ба таври ривоят омада бошанд ҳам, рӯзҳои мо байни баъзе зумраи одамон ба назар мерасанд. Ҳеҷ кас аз ҷониби кӣ ва чӣ мақсад ба вучуд овардани ин сангтўдаҳоро надидааст. Вале дар ин бобат ба таври шифоҳӣ ривоятҳо ҷой доранд. Дар соҳилҳои қадобаи Ховалинг панҷ сангтўда мушоҳида мешавад. Дутои ин сангтўдаҳо наздикии деҳи Чуқурак воқеъ гардида, болои якеи ин сангтўдаҳо чордаҳ чуқурӣ, дигаре ҳашт чуқурӣ вучуд дорад. Доираи сатҳи сангтўдаи деҳи Даробии ҳамин ноҳия ба сад метр мерасад. Аз хусуси сангтўдаҳо ривоятҳо ин тавр омадаанд: Гўё замоне дар ин соҳилҳо сел туён бардошта сангу сангпораҳоро ба канор баровардааст. Баъдан, одамон сангу сангпораҳоро аз селроҳа чида, ҳар ҷо ҳар ҷо ҷамъ кардаанд ва заминро барои кишт омода сохтаанд. Ривояти дигаре ҳаст, ки баъди анҷоми набард, лашкари кадом яғмогаре ба ин қадоба мерасад. Баъди набард сарлашкар хостааст теъдоди ҷанговарони боқимондашро бифаҳмад. Ў амр кардааст, ки ҳар яке аз сангоба яктогӣ санг бигирад ва ҷои таиншуда бипартояд. Бо ҳамин сарлашкар аз рӯи тўдаи сангҳо сарбозони ночотёфтаашро муайян кард. Ба ҳар ҳол сангтўдаҳои Ховалинг асрори ниҳонӣ доранд ва ба замонҳои қадим мансубанд.

...То кунун байни даҳмардаҳо ҳисобе ба назар мерасад. Ин бештар дар маҳалаи кўҳпоразамин расм шудааст. Фарз бикунем, агар рамаи гўсфандон аз ҳазор сар иборат бошад, даҳмарда барои фаҳмидани ин саршумор, даҳто-даҳто гўсфандонро гузаронида, ба ҳар даҳ шумора якто сангча мепартояд...

Мафхумоти гиреҳбандиро бошад худӣ гиреҳбандон медонанд. Гиреҳ дар латта ва ё дар ресмон баста мешавад. Масалан гиреҳхое баста мешуданд аз қабилӣ ҳисобу китоби рӯзшуморӣ. Чанд рӯз идома ёфтани сафар, мӯҳлати қарз додану қарз гирифтани, ҳисобу китоби фаслҳои сол ва монанди инҳо. Мисоли дигар: Меғҷанд осори хаттии қабилӣ инкҳои қадим аз гиреҳбандӣ ба вучуд омадааст. Одамони ин қабилӣ ба бастани гиреҳи сиёҳ – ҳалокат, ноомадӣ, нохушӣ, ба бастани гиреҳи сурх – ҳарбу зарб, гиреҳи зард – тилло ва ин гуна ба дигар гиреҳҳои рангбаранг ҳола-ти воқеъотро ифода менамуданд. Инчунин ба ҳамин монанд шаклу усулҳои дигаре барои фаҳмондани мақсаду мароми ягон шахс ба гиреҳбандӣ маълум аст. Шоҳи Дағомей ҳабашеро аз қабилӣ Иоруба асир гирифт. Ҳабаш дар асирӣ рӯҳафтода бишуд ва хостааст ба хешу таборонаш арзи ҳастӣ бикунад. Ў ба ин ният якто сангча, як пора лаҳча, як пора қаланфур, як дона гандум, як ангуштвор латта равон кардааст. Ба ин муаммоҳои сарбаста ҳабаш ишора кардааст: қисмам чун санг саҳт, пешомадам чун лаҳча торик, дилам чун қаланфур сӯзон, андомам чун донаи гандум хушк, либосҳоям ба мисли ҳамин латтаи порашуда дарида...

Одамони замонҳои қадим инчунин рӯи асбобу анҷомҳои суфташуда – сафол, санг, ҷўбтахтаҳо, девору пештоқҳо, камарҳо ва ғ. ба тарзи сураткашӣ фикру зикр, мақсади худро ифода менамуданд. Онҳо ба ин тариқа, оид ба тағйирёбии шабу рӯз, моҳ, фаслҳои сол, олами наботот, ҳайвонот, паррандагон, маърақаҳои тантанавӣ, юришҳо ва монанди инҳо маълумот медоданд.

... Муаллифи китоби «Таърихи коғаз» М.Т. Маликин дар чараёни таҳлилу таснифи таърихи коғаз ба пайдоиши хатти пиктографӣ (тасвир-нигорӣ) даҳлат карда, андешаҳои худро ин тавр шарҳ додааст: «Дар яке аз минтақаҳои ИМА ғоре воқеъ. Дар танаи вай нақшҳои аҷиб ба гардидаанд. Нақшҳо ба юриши ҳиндуёни амрикоӣ мансубанд. Солноманавис манзараро фаҳмо ва дилкаш тасвир кардааст. Ў дар тасвири амалиёти ҳиндуён панҷ заврақ – ҳолати ҳаракат, болои заврақҳо аломати панҷоҳу як хатчаи

алифмонанд – яъне шумораи рӯз, тӯл кашидани ҳарбу зарб, нақши уқоб – хосияти ҷасурӣ ва ниҳоят нақши сангпушт – барори юриши ҳиндуёнро ифода кардааст»³⁵.

Инҳо тасвироте буданд, ки минбаъд хатти пиктографӣ номида шу-даанд. Калимаи «Пиктография» аз ду қисм иборат буда, ба ду забон хос аст. Маънои луғавии қисми аввал бо лафзи лотинӣ «Пиктус»- тасвир, нафосат, ҷамил, рангкардашуда ва қисми дуввум бо лафзи юнонӣ «Графо» нигоштан, навиштан аст³⁶.

Солҳои гузашта ва замони мо тадқиқотчиён бисёр мавзеоҳои аз таърихи ихтироӣ хат сабти хатти пиктографиро таҳқиқ кардаанд. Намунаҳои ин хат дар Амрико, Арабистон, Чин, Австралия, Исландия, Скандинавия, Сибир, Арманистон, Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тасвирҳои рӯи сангҳо, саҳроҳои Саймолитоши Фарғона, соҳилҳои Зарафшон, Бадахшони Тоҷикистон ёфт шудаанд ва бархе аз ин сангнавиштҳо ба замонҳои скифу қарматҳо хос мебошанд. Хатти пиктографӣ замони мо ҳам ба таври васеъ истифода мешавад. Намунаҳои ин хат дар тасвири рассомон, кандакорон, наққошон, ки ба воқеот, манзараҳо, табиати рӯҳафзо бахшида шудаанд, намоён мегарданд. Тасвири гузаргоҳҳои роҳҳои оҳан, автомобилгард, дарҳо, сутунҳои барқӣ ба мисли косахонаи сар, суратҳои зайл омада, аз хатар эҳтиёткориро ифода менамоянд. Аз рӯи хатти пиктографӣ, бе алифбо тасвиrotро бе хондану забондонӣ дарк кардан мумкин аст. Забони хатти пикторграфӣ ниҳонист. Хат системаи аломатҳост, ки тавассути нақшу тасвирҳо робитаи одамонро таъмин менамояд ва хабареро ба фосилаи муайян мерасонад. Бо мурури гузаштани давра замон хатҳои зиёд ихтироъ шуданд ва ин хатҳо ном ба ном ва навъ ба навъ ҷудо гардидаанд.

Хати фикрагӣ (фрезোগрафия) – таърихан хати ибтидоӣ буда, тасвирҳо ё аломатҳои он (фразограммаҳо) ахбори томо бидуни тақсим ба калимаҳои алоҳида ифода менамоянд. Ба фразография воситаҳои

³⁵ Аҳмедов, Б., Юнусов, А. Аз таърихи ихтироӣ хат [Матн] // Китобдор.- 2006.- №1.- С.17.

³⁶ Пиктография // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1984.- Ҷ.5.- С.509.

предметӣ ё ғайрихаттии додани хабар, аломатҳои шартӣ ва хати тасвирӣ (пиктография) дохил мешаванд. Аломатҳои шартӣ нишонҳои авлоду қабила, шахс, мҳри устоҳо ва ғайра мебошанд.

Хати калимавӣ (логография)- ин намуди хат бо тариқи калимаҳои ҷудогона ифода мешавад. Дар инҷо миқдори аломатҳо ба миқдори калимаҳо, аниқтараш, воҳидҳои семантики мустақили хабар баробар аст. Инчунин барои ифодаи як калима (воҳиди семантикӣ) як аломати муайян истифода мешавад. Хати калимавӣ дар асоси хати тасвирӣ тақрибан дар д/авраи ғуломдорба вучуд омада, тараққӣ кардааст.

Хати ҳичоӣ (силлабография) – хати мазкур дар ҳазораи 2-1 то мелод ба вучуд омадааст. Он се навъ дорад. Ба навъи аввал хати мехӣ, хати майя, хати корейгӣ дохил мешаванд, ки дар онҳо аломатҳо ҳар гунна ҳичо садонокӣ ҷудогона, ҳамсадову садонокро ифода мекард. Хати форси қадим, ки аломатҳои он ҳичоӣ иборат аз ҳамсадову садонокро ифода мекард ба навъи дуюм мансуб аст. Навъи сеюм системаҳои хатҳои ҳиндиро дар бар мегирад.

Хати овозӣ (фонография) – ин намуди хат ҳарфҳояш овозҳо ё фонемаҳои ҷудогонаи нутқро ифода мекунанд (хатҳои финиқӣ, юнонӣ, латинӣ, русӣ, арабӣ ва ғайра). Системаҳои ҳарфии овозӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1. Овози ҳамсадоӣ (финиқӣ, угаритӣ, ибронӣ, оромӣ, арабӣ ва ғайра), ки дар онҳо аломатҳои асосии хатти [ҳарфҳо] танҳо овозҳои ҳамсадоро ифода мекунанд. 2. Садоии овозӣ (юнонӣ, латинӣ, русӣ ва ғайра), ки аломатҳои хатти онҳо овозҳои ҳамсадо ва садонокро баробар ифода мекунанд. Ҳамаи хатҳои ҳарфии овозӣ ва хати финиқӣ ибтидо гирифта ба ду самти асоси густариш ёфтаанд. Дар Шарқ аз хати финиқӣ хати оромӣ пайдо шуд, ки қариб ҳамаи хатҳои ҳарфии овози ва баъзе системаҳои ҳичоии Осиё аз он сар задаанд (аз ҷумла хатҳои паҳлавӣ, суғдӣ, монавӣ, авасто, хоразмӣ, портӣ ва ғайра). Дар Ғарб аз хати финиқӣ хати юнонӣ ба вучуд омад, ки асоси ҳамаи системаи хатҳои аврупоён гардид. Системаҳои шарқӣ хати то андозае усули ҳамсадоии финиқиро нигоҳ доштанд.

Дар Ғарб бошад ҳамаи системаҳои хат ибo роҳи вокалии овозӣ пеш рафтанд.

Хатти идеографӣ – хатест баъди хатти пиктографӣ меояд. Калимаи идеография низ иборат аз ду қисм аст. Бо лафзи юнонӣ «Идео»- фаҳмо», «Графо»- навиштан». Хатти идеографӣ хатест бо аломатҳои шартии маънидор, калимаҳои яклухт ва ё қисмҳои маънидори ин калимаҳоро ифода месозад. Хаттҳои шумери қадим ва чинӣ намунаи хатти идеографӣ мебошанд. Шаклҳои қадимаи хатти идеографӣ дар асоси хатти тасвирӣ (пиктографӣ) ба вуҷуд омада, аввалҳо аз вай фарқ надошт. Дар Шумери қадим, давраи ҳукмрони подшоҳ Ашшурбонопали 2 (охирҳои ҳазорсолаи IV-ӯм ва ибтидои ҳазорсолаи III-ӯм пеш аз мелод), хатти меҳӣ эҷод шуд. Баъдтар ин хат дар давлатҳои шарқи ҳамсоя ба вуҷуд омад ва хатчаҳои вай меҳмонанданд.

Хатти финиқӣ – хатест онро финиқӣҳо эҷод кардаанд. Аз ин хат тоҷирони Юнони қадим, мардумони Сурия, Фаластин, қисман Миср, қазираи Кипр ва чанде мамлакатҳои дигар истифода бурдаанд. Осорҳои хаттии финиқӣ ба нимаи дуввуми ду ҳазораи пеш аз мелод ва то садаи чаҳоруми пеш аз мелод мансубанд.

Хатти ибронӣ – хатест аз яҳудиёни қадим ва ҳозираи забони ибронӣ (ивритӣ), идиш, ладино (абронӣ – испанӣ). Бо ифодаи «Таврот» хатти ибронӣ садаи ёздаҳи пеш аз мелод вуҷуд доштааст. Осори қадимтарини хаттӣ тавқими гизерист. Ин тавқим ба садаи X–и пеш аз мелод дахл дорад.

Хатти оромӣ – хатест хос ба овозҳои ҳамсадо. Вай дар заминаи хатти финиқӣ, ҷомеаи қабилаҳои ғарбии сомӣ – оромӣҳо пайдо шудааст. Қадимтарин осори хаттии оромӣ навиштаҷоти Бар-ҳадод (Сурияи Шимоли, садаи IX пеш аз мелод) ва закир аз ҳамо (тақрибан солҳои 800- уми пеш аз мелод мебошад. Баъдтар хатти оромиро дигар халқҳо яҳудиён, ошуриён, бобулиён ва ғайраҳо қабул кардаанд.

Хатти авесто «дин – дабира» ном дошт. Вай асосан, аз хатти оромӣ сар задааст ва аз рост ба чап навишта мешуд. Шакли навишти ҳарфҳои авестой ба ҳарфҳои паҳлавӣ монанд аст.

Хати «виши дабира» - бо чунин хат асвот, оҳангҳо, аломату ишорот ва таъбири хобро сабт мекарданд.

Хати «гушаки дабира»- ки бо он аҳдномаҳо, қитъаҳо, номаҳо, рамзҳо бар ангуштарихо ва бар сиккаҳо менавиштанд.

Хати «пораи гушак» ё «нимгушак»- ки аз 28 ҳарф иборат буда бо он ҳуҷҷатҳои тиб, фалсафа навишта мешуд.

Хати «шоҳи дариа», ки ихтисос ба подшоҳон ва хонадони шоҳаншо таълуқ доштааст.

Хати «роз-сухрия», ки подшоҳон бо он номаҳоро барои пошоҳони миллати дигар менавиштанд таълуқ доштааст.

Хатти портӣ – ҳатест барои сабти осорҳои забони портӣ ва хатти оромиро бо баъзе тағйироташ дар бар мегирифт. Нишонаҳои хатти портӣ аз харобҳои Нисо, Камис, Қўшттеппа ба даст омадаанд. Хатти портӣ ба садаҳои VI-III-и пеш аз мелод рост меояд.

Хатти бохтарӣ – аз хатти юнонӣ пайдо шудааст ва хатти расмии давлати Кушониён буд. Садаи чаҳорум хатти бохтариро Ҳайтолиён қабул карданд. Нишонаҳои ин хат аз вайронаҳои Қаротеппа, Кампиртеппа, Сурхкўтал ёфт шудаанд. Сиккаҳо, катибаҳои ба ин хат алоқадор аз Ўзгана дастрас шудаанд.

Хатти паҳлавӣ – ин хат аз шоҳаҳои хатти оромӣ ихтироъ шудааст. Вай садаи III-ӯми пеш аз мелод ба вучуд омада, дар забони форсии миёна (паҳлавӣ) ва барои сабти осори ин забон истифода шудааст.

Хатти хоразмӣ – манбаи пайдоиши хатти оромӣ мебошад. Хатти хоразмӣ ба навъи хатҳои портӣ, суғдӣ шабоҳат доранд. Қадимтарин осорҳои он ба садаҳои III-II-и пеш аз мелод рост меояд.

Хатти суғдӣ – дар заминаи хатти оромӣ, ҳазораи I-и то мелод дар суғди қадим ихтироъ шуда, барои сабти осори забони суғдиён истифода мешуд. Ибтидои садаи VI-и мелодӣ хатти «Сутра» - хатти номукаммали суғдӣ ташаккул ёфт. Хатти мазкур то садаи X маълум будааст. Хатти шикастаи мукаммали суғдӣ тақрибан миёнаҳои садаи VII ба вуҷуд омадааст. Бо ин хат ҳуҷҷатҳои ёфташудаи Кӯҳи Муғ (худуди Панҷакент), катибаҳои Афросиёб (Самарқанд), Панҷакент, осорҳои дини буддӣ ва насронӣ навишта шудаанд³⁷.

Хатти ҳозираи тоҷикӣ аз хати кириллӣ ибтидо гирифта дар натиҷаи таҳаввули тақомули беш аз садсола ба сурати имрӯзааш дорамадааст, ки дорои 35 ҳарф мебошад.

Хатти арабӣ – дар Осиёи Марказӣ ва хеле кишварҳои дигар баъди истилои арабҳо (садаҳои VII-VIII-и мелодӣ) ба вуҷуд омадааст. Бо тӯфайли ҷорӣ гардидани хатти арабӣ, хатҳои оромӣ, паҳлавӣ, юнонӣ, суғдӣ, монавӣ аз байн рафтанд.

Қадимтарини хатти арабиро хатти кӯфӣ меноманд. Хатти кӯфӣ соли 325-и мелодӣ ихтироъ шуда, намунааш аз қасри Ан-Наммораи Сурия ёфт шуда буд. Баъдан дар асоси хатти кӯфӣ навъи дигар хатҳои арабии таълиқ, настаълиқ, шикаста ва ғайра пайдо шуданд.

Ба гуфтаи олими шинохта Аълоҳон Афсаҳзод хаттотони машҳури хатти кӯфӣ дар асрҳои VII-X Ҳолид Ибн Абдулҳайёҷ, Заҳҳок ибн Аҷалон, Исҳоқ ибни Ҳаммод, бародарон Иброҳим ва Юсуфи Сигзӣ, Июни Муқла ва ҷанде дигарон будаанд. Навъи хатти настаълиқ бошад дар садаи XIIV аз хатти насх ва таълиқ ба вуҷуд омадааст. Настаълиқро қомилан хатти форсӣ номидан мумкин, зеро онро эронӣён ихтироъ кардаанд. Ин хат дар кишварҳои араб паҳн нашудааст ва фақат дар Эрон, Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Ҳинду Покистон истифода мешавад. Шакли аввалии настаълиқ назар ба ҳозирааш соддатар ва номавзунтар буд. Миралии Ҳиравӣ настаълиқро ба шакли зебо дароварда, доир ба тарзи усулҳои навишти он дастуре тартиб додааст.

³⁷ Хат // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1987.- Ҷ.7.- С. 613-619.

Аз ин рӯ, баъзеҳо ўро эҷодгари ин хат донистаанд. Лекин настаълиқ пеш аз Миралии Ҳиравӣ низ вучуд дошт. Дар такомулу зеботар шудани настаълиқ Чаъфари Табретӣ, Султоналии Қоинӣ, Султоналии Машҳадӣ, Султоналии Ҳаммади Хандон, Бобо-шоҳи Исфаконӣ, Мирмади Ҳасанӣ, Дареш Абдии Бухорой ва дигарон саҳм гузоштанд. Настаълиқ хатти таълиқро пурра аз истифода баровард ва ҷои онро гирифт. Настаълиқ назар ба насх зудтар навишта мешавад. Настаълиқ шакли шикаста ҳам дорад, ки онро шикастаи настаълиқ гуфтаанд ва он барои зуднависӣ хеле мувофиқ мебошад. Шикастаи настаълиқ дар асри XVII ба вучуд омадааст ва ихтироғи онро ба шоир Муҳаммадшафеи Ҳиравӣ (ваф. 1671) нисбат ме-диҳанд... Дар инкишофи шикастаи настаълиқ хушнависи асри XVII Дарвеш Абдулмаҷиди Талиқонӣ хизмати зиёд кардааст ва шеваи ӯ то имрӯз давом дорад³⁸.

... Дар захираи дастхатҳои Китобхонаи миллии Тоҷикистон чандин намунаҳои хатти ниёгон, дастхатҳои зебонавис бо навъи хатҳои настаълиқ, шикастаи настаълиқ, суяс ва ғайра нигоҳ дошта мешаванд.

5.2. Китоб ва китобхонаҳои даврони қадими тоҷикон

Таърихи китобдорӣ ва бунёди китобхонаҳо дар байни аҷдодони халқи тоҷик ҳанӯз баробари пайдо шудани хат бо забонҳои охтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ, портӣ, оромӣ ва ғайра шурӯъ шуда буд. Ин пешаи волои китобдорӣ дар китобхонаҳои шахсӣ дарборӣ ғун кардану нигоҳ доштани китобу дастхатҳо, инчунин катибаҳо бо хати меҳӣ ҳанӯз дар асри VI пеш аз мелод дар аҳди Ҳахоманишинҳо густариш ёфта буд. Гувоҳи ин гувоҳи ин гуфтаҳо шукӯҳу шаҳомати китобхонаи дарбори Ҳахоманишҳо дар шаҳри Персопис мебошад, ки дар он китобу навиштаҷотҳои нодир бо забонҳои амалӣ, ромӣ, портӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, суғдӣ ва ғайра ҷамъоварӣ шуда, аз тарафи ҳаводорони илму дониш мутоила мешуданд. Дар ин маҳзани китоб ду нусха китоби муқаддаси «Авасто», ки дар 12 ҳазор пӯсти гов

³⁸ Афсахов, А., Қаҳҳоров, Ҳ. Хат ва пайдоиши он [Матн].- Душанбе: Маориф, 1994.- С.32-34.

зарҳалнавис шуда буд, маҳфуз буданд. Аммо соли 331 пеш аз мелод бори аввал ӯпдуи нопоки Искандари Мақдунӣ даст ба сӯхтори китобу китобхонаҳои мо зада, китобхонаи Ҳахоманишиниҳоро дар шаҳри Персополис ба коми оташ кашида, як нусхаи Авасторо сӯзонд ва нусхаи дигашро ба Юнон бурд³⁹.

Баъди пирӯзӣ Юнону мақдуниҳо дар қаламрави империяи худ, аз ҷумла мулкҳои Бохтару Суг ва Хоразму Порт хат ва забони юнониро ҷорӣ намуда, хату забонҳои ҳалқҳои зердастшударо маҳдуд намуданд ва минбаъд китобу навиштаҷотҳо бо забонҳои юнонию маҳаллӣ иншо мешуданд, ки ин аҳвол то замони Кӯшониён – Канишкаи бузург идома ёфт. Канишка бо фармони худ забони юнониро аз байни бурд ва забони тоҷикӣ (бохтарӣ)-ро забони давлатӣ эълон кард. Вале истифодаи ҳуруфоти юнонӣ то истилои Осиёи Миёна аз ҷониби хилофати араб боқӣ монд. Ҳамзамон, китобҳо бо забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ, портӣ, паҳлавӣ ва бо истифодаи ҳуруфоти худӣ онҳо иншо шуда, дастраси китобхонаҳои шахсӣ ва дарборӣ мегардиданд. Дар бозорҳо, марказу дӯконҳои китобфуруши мавҷуд буда, хариду фуруши китобҳо дар ҷӯш буд⁴⁰.

Китобу китобхонаҳо, хусусан дар замони салтанати сосонӣ нумӯъ ёфтанд. Дар он замон дар дарбори сосониён Академияи улум, Фарҳангистони бузурги «Гунди Шопур», фаъолият дошт, ки тамоми ҷаҳон беназир буд. Академияи «Гунди Шопур», ки дар даромадгоҳаш навишта шуда буд: « Донишу хирад тавонотар аз шамшер аст». Ин китобхона дорои 250 ҳуҷаи пур аз китобҳои ба забонҳои паҳлавӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, суғдӣ инчунин аз забонҳои юнонӣ ва санскрит навишта ва тарҷума шуда буд. Дар китобхонаи мазкур китобҳои хеле қадима ва замонавии соҳаҳои мухталифи илму дониш маҳфуз буданд⁴¹.

³⁹ Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.53-58. 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.

⁴⁰ Гафуров, Б., Цибукидис, Д.И. Александр Македонский и Восток [Матн].- М.:Наука, 1980.- С.235.

⁴¹ Зиёӣ пул миёни дирӯз, имрӯз ва фардои ҷомеа мебошад [Матн]: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Китобхонаи миллӣ ва мулоқоти бо зиёиёни кишвар // Садои мардум.- 2012.- 27 март.

Дар китобхонаҳои Сосонӣ асарҳои «Бундаҳшин», «Худойнома» чун қадимтарин китобҳо роҷеъ ба урфу одат, анъана, ривояту дostonҳои эронiasл, дostonҳои қаҳрамонию қиссаҳои динӣ ва таърихӣ маълумот медоданд. Матни пурраи «Худойнома» аз тарафи арабҳо nobуд карда шуда, қисми дostonҳои қаҳрамонию лирикиаш аксарият ба арабӣ тарҷума шуда, тавассути он тарҷумаҳо мухтасаран то ба мо омада расидаанд⁴².

Асари дигар «Дадестан меноги хирад» таърихи мардуми эронiasлро аз пайдоиши оламу одам то давраи охири ҳукумронии Сосониёнро фарогир мебошад. Китоби «Ҳандарзи пешинагон» бошад, дар бораи ахлоқ ва одоби ҷомеа маълумот медиҳад. Инчунин китобҳои ҳуқуқу қонунҳои асосии давлат дар китобҳои «Авасто», «Матикони ҳазор дадистон»⁴³. «Китоб дар бораи ғайолияти мағупатҳо», «Шапураган», «Қонунномаи иншобохт», «Дадистоннома», «Рашта дафирах»-китоби тафсирифта, «Ним рашта дафирах»-ними он тафсирифта, «Фарварда дафирах» китоби расоил ба маънии маншури подшоҳӣ, «Роз дафирах» китоби асрор ва тарҷумаҳо, «Дин дафирах»-китоби дин ва қироату шарҳи дин, «Васф дафирах»-ҷамъи китобҳо аз румӣ, қитбӣ, баробарӣ, ҳиндӣ, чинӣ, туркӣ, набавӣ ва арабӣ, «Канҷ» (Ганҷ) ҳимор дафирах-китоби ҳазоин, «Оташон ҳимор дафирах»-китоби ҳисобдорӣи оташкадаҳои ҳокимони вақт, «Ойинамак»-таърихи муфассали давлат, «Таҳнамак»-и идора ва таъсиси давлат ва сохтори муассисаҳои давлатӣ ва боз ҳазорон китобҳои гуногунсоҳа дар китобхонаҳои замони Сомониён маҳфуз буданд. Дар китобхонаҳои замони давлатдорӣи Сосониён, инчунин асарҳои бaсе муҳими насри «Ат-тоҷ» (Зиндагиномаи Анӯшервон), «Маздакнома», китоби қорномаҳои «Ардашери Бобакон», «Пандномаи Бузургмехр», «Китоби шатранҷ» чуноне ёдовар шудем таълифи нави «Авасто» ва ғайраҳо иншо шуда, бештари онҳо дар рафти ҷараёни ҷумбиши «Шуубия» бо забони арабӣ тарҷума гашта, пирӯзии фарҳанги мағлубонро бар ғотехон собит сохта, ба ганҷинаи китобхонаҳо ворид гаштаанд. Ба

⁴² Мухторов, С., Раҳматуллоев, А. Таърихи халқи тоҷик [Матн].- М., 2002.- Кит.1. – С.67.

⁴³ Ғафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202.

забони арабӣ гардонидани китобҳои муаллифони эронитабори тоисломӣ ба тамоми ҳаёти сиёсӣ, хоҷагӣ, тиҷорат, низомӣ, динӣ, илмӣ санъати тасвирӣ, меъморӣ, адабиёт, китобдорӣ ва ташкили минбаъдаи китобхонаҳо таъсири калон дошт⁴⁴.

Дар замони истилои араб-тозиён кӯшишҳои зиёд намуданд, ки фарҳангу суннатҳои аҷдоди мо, аз ҷумла, забони модарии моро аз байн баранд. Арабҳо китобҳои динӣ, аз ҷумла «Авасто» ва тамоми осорҳои хаттии ба забонҳои форсӣ, паҳлавӣ, бохтарӣ ва суғдӣбударо сӯзонда nobуд карданд. Мувофиқи фармони халифа Умар ба Сайид ибни Бақоеъ фармуда буд, ки ҳамаи китобхонаҳои Порсро бисӯзад⁴⁵. Ба гуфтаи Абурайҳон Берунӣ, Қутайба ҳамаи китобҳои ба забони хоразмӣ бударо nobуд кард, олимони хатхону хатдонро ба қатл расонид, то ки дар ин вилоят одамони босавод намонанд. Тозиён бо баҳонаи ҷорӣ кардани дини ислом маъбадҳои оташ, хонаи худоён-боғонкатҳоро месӯзониданд, ки дар назди онҳо китобхонаҳои калон вучуд доштанд. Мувофиқи сарчашмаҳои хаттии чинӣ, маълумотҳои дарёфтшуда гувоҳӣ медиҳанд, ки дар Самарқанд маъбади худоён (боғонкат) буд, ки дар он китобҳои зиёд дар бораи замини кайҳон нигоҳ дошта мешуданд⁴⁶.

Соли 712 Қутайба ибни Муслим ин маъбади худоёнро оташ мезанад ва ҳайкалу китобҳоро месӯзонад. Аҳолии мардонро мекушад ва боқимондаро ба ғулом табдил медиҳад. Сиёсати арабон ин буд, ки тамоми мардуми ғайриараб аз забони модарию урфу одат ва суннатҳои аҷдодиашон даст кашанд ва забони арабию урфиятҳои онҳоро қабул намоянд. Китобдорӣ ва китобхонасозӣ дар замони ба сари қудрат омадани сулолаҳои тоҷикии хонадони Бармакиён, Тоҳириён, Саффорӣён ва хусусан, дар аҳди Сомониён эҳё шуда, ривочу равнақ ёфтааст. Асрҳои IX-X-ро давраи тиллоии давлатдорӣи тоҷикон гӯем, хато намекунем, зеро тоҷикон дар ин давра аз зулму истилоҳи мустамликадорони хилофат озод шуда, кӯшишҳои ба Вороруд сар даровардани туркони ғосибро аз байн бурда, оқибат бо

⁴⁴ Ҳакимов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн].- Душанбе, 2006.- С.80-83.

⁴⁵ Забеулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон [Матн].- Техрон, 1954.- С.79.

⁴⁶ Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён [Матн].- Душанбе, 2011.- С.838-839.

сарварии фарзандӣ барӯманди худ, сиёсатмадори дурандеш ва лашкаркаши тавоно Исмоили Сомонӣ, асос ва пояи давлатӣ дар ҷаҳон овозадори худро гузоштанд. Дар ин замон халқи тоҷик дар атрофии давлати миллии худ ба пуррагӣ пайваست, забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ, сиёсӣ, низомӣ, дипломатӣ, адабӣ ва ғуиши мардуми форсзабон ба ҳукми қонуни ҳаёт ҷорӣ шуд. Ҳамчунин фарҳанги тоҷикӣ дар қаламрави Вароруд ва тамоми Хуросони Бузург ҳукмфармо гардид. Китобдорӣ ва бунёди китобхонаҳо аз нав равнақи тоза пайдо кард. Аксари шаҳрҳо китобхона доштанд. Ёдгориҳои хаттӣ, ҳуҷҷатҳои бойгонии Деваштиҷ аз кӯҳи Муғи ноҳияи Айни, катибаҳои нахсутқомуси миллати тоҷик китоби муқаддаси «Авасто» аз ҳунари волои мероси хаттӣ ва китобоварии аҷдодони тамаддунофари мо гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ташаккули тамаддуни ҷаҳонӣ таъсири мондагор гузоштааст. Дар аҳди Сомониён китобхонаҳои дарборӣ, шахсӣ ва муассисоти динӣ фаъолият доштанд. Дар пойтахти давлати Сомониён шаҳри Бухоро бузургтарин ва ғанитарин китобхона «Сивон-ул-ҳикмат» фаъолият дошт, ки ба илми китобхонашиносӣ ва китобдории тоҷикон замина гузошт⁴⁷.

Доир ба ин китобхона Абӯалӣ ибни Сино чунин инъикос намудааст: «Рӯзе аз ӯ (Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ) иҷозат пурсидам, ки ба китобхонаи эшон дароям ва ба мутолиа ва хонадани китобҳои тиб, ки дар он ҷост бипардозам. Вай маро иҷозат до два ворида сарое шудам, ки хонаҳои бисёр дошта, дар хонае сандуқҳои китоб боли ҳам чида шуда буданд. Дар як хона китобҳои илмӣ арабӣ ва китобҳои шеър, дар дигараш китобҳои фикҳ ва ҳамин тавр дар хонае як илме ҷой дошт. Сипас, феҳристи китобҳои пешиниёро мутоила намуда он чиро, ки бадон ниёз доштам, ҳостам. Китобҳоеро дидам, ки бисёр касон ҳатто номашонро намешуниданд. Он китобҳоро хонда, ғизои маънавӣ гирифтам ва андозаи дониши ҳар мардро шинохтам»⁴⁸. Дар китобхонаҳои беҳтарини Абдуллоҳи Рӯдакӣ, Ибни Сино, Маҳмуди Массох, Исмоили Зоҳид, Абдуллоҳи Нотилӣ, Абдулмансури Қамарӣ

⁴⁷ Султонзода, М. Ваъзи китоб ва суннати китобдорӣ дар аҳди Сомониён // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ-тоҷикӣ [Матн].- Душанбе, 1998.- С.319.

⁴⁸ Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб [Матн].- Душанбе, 1980.- С.19.

ва дигарон китобҳои арзишманди илмӣ, динӣ, таърихӣ, адабӣ зиёд буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв ва шаҳрҳои дигар бозорҳои фурӯши китоб буданд. Дар китобхонаҳои дайру (пеш аз исломӣ) оташкадаҳо, каслисоҳо, масҷидҳо, хонаҳо (корвонсарой) низ китобҳои нодир кам набуданд.

Бо итминони пурра гуфта метавонам, ки дар давраи ҳукумрони давлатдории Сомониён соҳаи илму фарҳанг, забон ва китобу назми тоҷик мақоми хосаеро ишғол менамуд, ки ин омилҳо боиси ҳастии миллат ва пайдори он гардидаанд. Баъди аз байн рафтани давлати Сомониён ва ба сари қудрат омадани сулолаҳои турки Ғазнавӣ, Қарахонӣ, Салҷуқӣ, Қарахитойи ва Муғулӣ-чағатой китобдорӣ ва бунёди китобхонаҳо то дараҷае рӯ ба сукут овард. Вале аҳли зиё ва орифони тоҷик китобхонаҳои шахсии худро доштаанд, ки дар онҳо нодиртарин китобҳои дастнависи давраи замонро маҳфуз медоштанд⁴⁹. Ҳамзамон, баъди сукути давлати овозадори Сомониён ва ба сари қудрат омадани ғосибони турку муғулӣ, ғазнавӣ, қарахонӣ, салҷуқӣ, қарахитой, чағатой таъсири суннатҳои китобдорӣ ва фаъолияти китобхонаҳои даврони Сомониён ба ин доираи кӯчиёни бодиягарду чорвопарвар хеле калон буд. Туркон ба хоҳири ғасби Вароруд исломро пазируфта, мусулмон шуданд ва аз ҷониби шаҳриёну зироаткорони бумӣ рақобати сахт надиданд. Баъди истилои сарзамини аҷдодии тоҷикон онҳо ночор ва батадриҷ ҳаёти шаҳрӣ ва зироатчигиро касб карданд, агарчӣ ҳанӯз ҳам маниши саҳронишинӣ ва чорводорӣ дар зиндагиашон мақоми аввал дошт. Вале хоҳноҳо рӯ ҷониби китобу китобхона, макотибу масҷид, мадорису хонаҳо меоварданд. То ҳатто дар баъзе ҷойҳо китобҳо бо забони туркӣ низ пайдо шуд. Аммо забони илму таълими дарбору муносибати давлатӣ бо забони тоҷикӣ сурат гирифта, таълимоти динӣ бо забони арабӣ буд.

Забони тоҷикӣ забони ҳукумрон ва муошират байни мардум маҳсуб мешуд. Ғосибони аҷнабӣ дарк карданд, ки барои ғанимати бештар ва сармояи зиёд ба даст овардан шарт аст, ки фарҳангу илму

⁴⁹ Султонзода, М. Ваъзи китоб ва суннати китобдорӣ дар аҳди Сомониён // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ-тоҷикӣ [Матн]. - Душанбе, 1998. - С.319.

дониш ва дар ин замина касбу ҳунар, тиҷорату зироат рушду нумӯъ ёбанд. Ҳанӯз дар аҳди Қарахониёни кӯчӣ майлу рағбат ба густариши ҳаёти муқиминишинӣ зироату тиҷорат боло гирифта буд. Дар ин бора соли 1069 Юсуфи Баласағунӣ ақида карда буд. Султонҳои аввалини салҷуқҳо (Туғралбек ва Алп Арслон) агарчӣ худ бесавод буданд, ба фарҳанг таваҷҷуҳ доштанд⁵⁰.

Тараққиёти савдо, тиҷорат, касбу ҳунар, зиратчигӣ, болоравии шаҳрҳо дар асрҳои XI –XII дар сарзамини аҷдодии мо боиси густариши илму фарҳанг гардид. Пӯшида нест, ки дар арафаи ҳучуми муғулҳо ба кишвари мо дар Бухоро, Самарқанд, Мерв, Ҳирот ва дигар шаҳрҳо китобхонаҳои зиёде ҷой доштанд. Дар ин бора ҷуғрофидони араб Ёқут (1178-1229) чунин гуфтааст: « Ман дар тамоми дунё амсоли онҳоро аз рӯйи теъдоду бартарӣ надидам»⁵¹. Ў ду китобхонаи назди масҷиди шаҳр, ки яке бо унвони Азизийн дорои дувоздаҳҳозор ҷилд, дигаре Камолиё ном гирифтааст. Китобхонаҳои бузург дар назди мадрасаҳои Шариф ал- Мулк, назди мадрасаи Низом ал – Хотуниё ҷдоштанд. Китобхонаи Думарийё бошад, дар назди Хонақо (қорвонсарой) буд. Ду китобхонаи Сомонийн ва мадрасаи вазири Маҷалмулк буданд. Дар Марв зиёда аз сӣ асарҳои илмии Берунӣ мавҷуд буданд. Дар ин давра китобу асарҳои зиёде доир ба илмҳои гуманитарӣ, табиатшиносӣ, адабӣ, меъморӣ, санъати амалӣ ҷой доштанд. Дар илмҳои табиатшиносӣ таъсири таълимоти ислом ва хусусан «Суфизм» кам набуд. Дар илмҳои гуманитарӣ илоҳиёт мақоми асосӣ дошт. Ба маҳдудиятҳои динӣ нигоҳ накарда, олимони маҳаллӣ барои донишҳои илмӣ роҳкушоӣ мекарданд. Аз хазинаи китобхонаҳои Хуросону Вароруд олимони шухратёри мо, Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад Берунӣ (972-1054), Абӯали ибни Сино (980-1080), Умар Хайём (1048-1131), Абӯнаصري Тўсӣ (вафот-1070), Масъуди Саъди Салмон (1046-1121), адиб Собирӣ Тирмизӣ (вафот 1151) Анварӣ (1126-1190), Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Зоҳирии Самарқандӣ, Убайди Зоконӣ ва садҳо дигарон истифода кардаанд.

⁵⁰ Период феодализма // Очерк истории СССР [Текст].- М., 1959.- С.19.

⁵¹ Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.319.

Дар китобхонаҳои Самарқанду бухоро, Урганчу Хучанд, Ғазнаю Ҳирот, Ҳулбуку Марв асарҳои Абӯалӣ ибни Сино «Китоб-ул-шифо», «Ал-қонун фит тиб», «Донишнома», асарҳои Абӯрайҳони Берунӣ- Ал – ал-қурун-ил ҳолия, «Ал-қонун-ул-масъудӣ филҳайъа ва нучум», «Китоб-ас-сайна-фит-тиб», «Таърихи Яминӣ», «Таърихӣ Байҳақӣ», «Таърихи Масъудӣ», «Таърихи мулки Туркистон», «Сиёсатнома» ва дигарон.

Аз асарҳои машҳури адабии ин давра «Сафарнома», «Саодатнома», «Рушноинома», «Зод-ул-Мусофирин», «Ваҷҳ-ид-дин»-и Носири Хисрав, «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Ҷузҷонӣ, «Гаршаспнома»-и Асадии Тўсӣ, «Синбоднома»-и Заҳири Самарқандӣ, «Ходоиқ –ус-сеҳр»-и Ватвот ва ҳазорон китобу асарҳои нодири илмӣ, адабӣ, таърихӣ, тиббӣ, фалсафӣ, динӣ ва ғайра маҳфуз буданд. Аҳли илму адаби он замонҳо имконияти қазои истифодабарии ганҷҳои дар хазинаи китобхонаҳо маҳфузбударо пурра доштанд. Истифодабарандагони китобу дастхатҳо, ҳуҷҷату катибаҳои дар китобхонаҳо гирд оварда шуда, бо таълимоти динӣ, равияҳои мазҳабӣ, фалсафӣ, илмҳои гуманитарӣ, тиббӣ, ҷуғрофӣ, нучум, риёзӣ, кимиявӣ ва ғайра ошноӣ пайдо мекарданд. Асарҳои илмии Сино хонандагони асри миёнаро ба олами илмҳои тиб, фалсафа, мусиқӣ ва асарҳои Берунӣ бошанд ба ҷаҳони донишҳои энциклопедӣ, ҷуғрофӣ, минерологӣ, филологӣ ошно месохтанд. Дар ду китобхонаи Сомонӣ дар шаҳри Марв ҷуғрофидони араб Ёкут аз болои энциклопедияи васеи ҷуғрофии «Луғати кишварҳо» кор карда, чунин андеша намудааст: «Дар ин китобхонаҳои гуногун тамоми вақти худро гузаронида, аз ҳаловати ҷустуҷӯҳо меҳан ва оилаи хешро фаромӯш кардам. Онҳо ман тамоми маводро барои иншои ин асар ва дигар навиштаҷотҳоям гирд овардам»⁵².

Бояд тазаққур дод, ки чунин намунаҳо дар адабиёти таърихӣ доир ба фарҳанги китобдорӣ ва фаъолияти китобхонаҳои кишвари мо дар замони то истилои Осиёи Миёна, дурустараш Хуросону Вароруд аз тарафи ғосибони турку муғул кам нестанд. Афсӯс, ки ҷаҳду талошҳои

⁵² Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.327.

ачдодони мо дар ҷодаи пешрафти китобдориву китобхонаҳо, илму фарҳанг, касбу ҳунар, иқтисоду иҷтимоъ, шаҳрсозиву тиҷорат ва дигар амалҳои нек дар замони ҳукумронии муғулҳои торочгару хунхори чингизӣ рӯ ба инқироз ва нестӣ оварданд. Ҷуғрофиносо Ёқут навишта, ки шаҳри Марв зеботарин шаҳри Хуросон буд. Агар он вайронкориҳои тотор (муғулҳо) намебуд, ман Марвро то нафаси вопасин тарк намегуфтам⁵³. Дар Марв китобхонаҳо мадрасаҳо зиёд буданд. Вале Марв дар натиҷаи забткориҳои оғозҳо хеле хароб гашта, майдони он то истилои Марв аз тарафи муғулҳо хеле кам шуда буд. Ҳамин вақшонияти истилогарони муғулҳоро К Маркс чунин баҳогузорӣ кардааст: «Ўрдуи (Орда)-и муғулҳои истилогар шаҳрҳои Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Балх ва шаҳрҳои дигари шукуфонро ба вайрона табдил дода, санъат, китобхонаҳои бой, кишоварзӣ, қасру боргоҳҳоро ба бод меоданд. Марву Урганҷро пурра ба вайрона табдил доданд»⁵⁴.

Дар натиҷаи ҷамоғарии муғул китобхонаҳои Марв, Урганҷ, Бухорову Самарқанд ва шаҳрҳои дигар ба саисхонаи муғулҳо табдил ёфта, китобҳо ба зерӣ суми аспҳо партофта шуданд. Шаҳобиддини Хивагӣ як қисми китобҳои китобхонаи хоразмшоҳиёро аз Урганҷ ба шаҳри Нисо интиқол дод, вале он ҷо ин китобҳо дар натиҷаи ҳуҷуми аввалини муғулҳо тороч шуда, дар натиҷаи кашмакашиҳои феодалӣ пурра ба барбод рафтанд⁵⁵. Сарвари имрӯзаи давлати тоҷикон, Эмомалӣ Раҳмон, дуруст иброз меорад, ки «Ҳар лашкаркаше, ки ба сарзаминҳои Мовароуннаҳру Хуросон ҳамла меовард, пеш аз ҳама, марказҳои маънавӣ ва китобхонаву донишмандонро маҳву нобуд месохт»⁵⁶. Ҳатто аҷнабиёни торочгари муғул ашъор 1 млн. сесад ҳазор байти одамушуаро Рӯдакиро, ба коми оташ кашиданд. Ҳисороти беандозае, ки аз ҳуҷуми муғул ба

⁵³ Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.339.

⁵⁴ Маркс, К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса [Текст].- М.: Государственное издательство политической литературы, 1939.- С.221.

⁵⁵ Массон, М. Е. Городище Нисы в селении Багир и их изучение [Текст].- Ашхабад: ТЮТАКЭ, 1949.- Т. I – С.75.

⁵⁶ Зиёӣ пул миёни дирӯз, имрӯз ва фардои ҷомеа мебошад [Матн]: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Китобхонаи миллии ва мулоқоти бо зиёиёни кишвар // Садои мардум.- 2012.- 27 март.

фарҳангу маънавиёти мо расидааст, то ба имрӯз эҳсос мегардад. Оид ба ин амалҳои муғулҳо устод Саид Нафисӣ фармудааст, ки «Сипоҳиёни муғул савора ба масҷид даромаданд, лавҳаҳои Қуръонро охури сутурон, яъне чорпоён карданд, афзори аспони хешро ба дасти донишмандони замона додаанд, хирадмандонро кушанад ва пасон шаҳрро низ вайрон карданд»⁵⁷.

Боби 6. Китобу китобчопкунии даврони муосири тоҷикон

6.1. Китобу китобчопкунии тоҷикон дар даврони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (солҳои 20 – 90-и асри XX)

Ҳамон касофати китоб бадбинии чингизӣ буд, ки то замони истилои Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ суннати китобдорӣ тоҷикон дар аҳди сулолаҳои турку муғулӣ зарари калон дид. Аз ними дуҷуми асри XIX, баъди истилои Осиёи Миёна аз ҷониби истилогарони ҳукумати подшоҳии рус шуда, дар чанде шаҳрҳо Тошканд, Самарқанд, Красноводск, Хуҷанд, Қўқанд китобхонаҳо ташкил шуданд, ки аз онҳо олимону мутафаккирони мардуми заҳматкаш истифода мекарданд. Аз ҳамин ҷониб соҳаи китобчопкуни халқу миллати тоҷик дар даврони солҳои 20 асри XX аз нав ривочу раванг гирифт. Эҳё ва бозгашт ба суннатҳои китобдориву китобхонасозии халқу миллати тоҷик мо аз замони шӯравӣ сарчашма мегирад. Ин маром аз рӯзҳои аввали арзи вучуд кардани Ҷумҳурии Худмухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон шурӯъ шуда буд. Ташкили китобхонаҳои тахассусӣ ва гуногунсоҳаи давлатӣ, ҷамъиятӣ, соҳавӣ, муассисаҳо, идораҳо, корхонаҳо, хоҷагиҳо, китобхонаҳои шахсӣ ва шаклҳои дигари корхонаҳо хоҷагиҳо, китобхонаҳои шахсӣ ва шаклҳои дигари корхонаҳо барҳақ ба замони шӯравӣ рост меояд. Таърихи ташкилшавӣ, рушду нумӯш, қору фаъолияти китобхонаҳои он замон, хизматрасонии онҳо ба мардум аз ҷониби пажӯҳишгарони соҳа ҳаққи имкон омӯхта шудааст. Дар арафаи пошхӯрии ИҶШС низ мӯҳтавои асоси қору фаъолияти

⁵⁷ Рашид-ад-дин. Сборник Летописей [Текст].- М.,1952.- С.262-263.

китобчопкунию, китобхонаҳоро тарғибу ташвиқи сиёсати ҳизби коммунист ва давлати шӯравӣ, ҳуҷҷатҳои ҳизбӣ ва ҳукуматӣ ташкил меод.

Адабиёти халқи тоҷик хеле қадим буда, дар таърихи адабиёти халқҳои ҷаҳон мавқеъ ва мақоми хоса дорад. Бо вучуди он то замони шӯравӣ ин адабиёти гуногунжанр ва мазмунан бой дастраси мардум набуд. Пӯшида нест, ки дар даврони шӯравӣ ба густариши тамоми жанрҳои адабӣ асоси адабиёти шаклан миллию мазмунан сотсиалистӣ риоя мешуд. Бо ҳамин равия адабиёти тоҷик пеш мерафт. Хусусияти хоси адабиёти тоҷик дар солҳои 30-юм иборат аз жанрҳои конфликтологӣ (ҷанҷолӣ) буда, он дар муборизаи идеологӣ бо назарияҳои пантуркӣ, панисломӣ, миллатгароӣ буржуазӣ ва ақидаҳои зидди шӯравӣ сурат мегирифт.

Барои пешрафти адабиёти шӯравии тоҷик қарори КМ ҲК (б) Умумииттифоқ аз 23 –юми апрели соли 1932 «Дар бораи азнавсозии ташкилотҳои адабӣ-бадеӣ ва қарори КМ ҲК (б) Тоҷикистон аз 10 июли соли 1932 «Дар бораи дигаргунсозии ташкилотҳои адаби-бадеӣ ва ташкил намудани «Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон» сабаб шуданд⁵⁸. Қарорҳои анҷумани якуми нависандагони Тоҷикистон (соли 1934) барои инкишофи минбаъдаи адабиёти шӯравии тоҷик такони бузурге доданд. Дар асоси ин қарорҳо адибони тоҷик ба муборизаи меҳнаткашон барои сохтмони социалистӣ ҳамроҳ шуданд, ки дар ин кор сарвар ва пешоҳанги онҳо Садриддин Айнӣ буд. Бо сарпарастии С.Айнӣ ва шоири инқилобӣ Абулқосим Лоҳутӣ дар солҳои 30-юм як зумра шоиру нависандагони боистеъдод ба монанди М. Турсунзода, М. Миршакар, Ҷ. Иқромӣ, А. Деҳотӣ, М. Раҳимӣ, С. Улуғзода, С. Ҷавҳаризода ва дигарон ба арсаи адабиёт омаданд. Дар эҷодиёти ин адибон мавзӯи ҳаёти нав ва мубориза бар зидди соҳти кӯҳна мавқеи асосиро ишғол мекард.

Маҳз дар солҳои 30-юм хонандаи тоҷик бо бисёр асарҳои адибони рус аз қабилӣ М.Горкий, В.Маяковский, А.Серафимович, А.Чехов, М. Е.Салтиков - Шедрин, А.Н. Островский, А.С. Пушкин, Н.А. Некрасов,

⁵⁸ Раджабов, З. Некоторые страницы культурной жизни советского Таджикистана [Текст].- Душанбе, 1964. – С.32-34.

И. А. Крилов, адибони халқҳои бародар Т.Г. Шевченко, Янка Купала, Павло Тичина ва дигарон шинос гардид. Асарҳои С.Айнӣ «Дохунда» (соли 1930), «Колхозии коммунизм» (соли 1933), «Мактаби кӯҳна», «Марғи судхӯр» (соли 1935), «Ғуломон» (соли 1935), «Ҷанги одам бо об» (соли 1937), «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ва ғайра чоп шуда, хонандаи тоҷикро бо ҳаёти гузашта ва муосир ошно намуданд. С. Айнӣ ҳамчун нависандаи ҳақиқатнигор ҳаёти вазнини то инқилобии халқро дар асарҳояш таҳлил намуда, насли навро дар рӯҳияи ватандӯстии сотсиалистӣ тарбия менамуд.

Солҳои сиюм адабиётшиносӣ ва танқиди адабӣ низ ривоч ёфта буд, ки асосгузори он С.Айнӣ махсуб мешуд. Аввалин тадқиқотҳои илмии адабиётшиносон Ш.Хусензода ва Х.Мирзозода низ пайдо шуданд. Дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ асари С.Айнӣ «Ятим» (соли 1940), қисми якуми романи «Шодӣ»-и Ҷ.Икромӣ (соли 1940), ҳикояҳои Ҳаким Карим, ҳикояҳои Раҳим Ҷалил «Ҳисса ва қисса», романи «Гулрӯ» ва ғайра нашр шуданд. Дар маҷмӯи ин асарҳо роҳи халқи тоҷикро ба сӯи ҳаёти нав мунаввар менамуданд. Адибони шӯравии тоҷик дар муборизаи умумихалқӣ бар зидди душман ҳиссаи арзандаи худро гузошт. Шоиру нависандагони тоҷик аз рӯзҳои аввали ҷанг иштирокчиёни муҳорибаҳо гардиданд. Онҳо қалами хешро ба яроқ иваз намуда, ватани азизро аз душман ҳифз мекарданд. Дар ин солҳо наشري китоб бениҳоят кам ба назар дида мешуд. Солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ адабиёт ва санъати халқи тоҷик дар шароити осоишта рӯ ба инкишоф овард. Дар ин давра асарҳои С.Айнӣ «Ёддоштҳо», Ҷалол Икромӣ «Шодӣ», Раҳим Ҷалил «Одамони ҷовид», Фотеҳ Ниёзӣ «Вафо» ва асарҳои назми Мирзо Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз Шарқи озод», «Ҳасани аробакаш», «Чароғи абадӣ», «Садои Осиё» Мирсаид Миршакар «Панҷи ноором», «Қишлоқи тиллоӣ» пешкаши хонандагон шуданд.

Солҳои 60-80 асри XX давраи нашъунамои маданияти халқи тоҷик буд. Таърихшиносон соли 1963 таърихи сеҷилдаи халқи тоҷикро дар панҷ китоб ба таъъ расонданд. Муҳаққиқони пажӯҳишгоҳи забону адабиёт «Номгуи дастхатҳои Шарқ»-ро тартиб

доданд. Доир ба иқтисодиёт, фалсафа, ҳуқуқ ва давлат як қатор асарҳои нодир чоп шуданд. Асарҳои калонҳаҷми «Очеркҳои сохтмони колхозӣ дар Тоҷикистон» (солҳои 1917-1965), «Очеркҳои таърихи партияи Коммунистии Тоҷикистон», «Очеркҳои таърихи ҳоҷагии халқи Тоҷикистон» (солҳои 1917-1965) аз чоп баромаданд. Соли 1972 асари барҷастаи академик Б.Ғафуров «Тоҷикон» пешкаши хонандагон гардида, сипас дучилдаи «Таърихи синфи коргари Тоҷикистон» (солҳои 1917-1975), китоби дучилдаи «Таърихи сохтмони маданӣ дар Тоҷикистон», асари 20 ҷилдаи «Маҷмӯи фолклори тоҷик», «Луғати забони адабии ҳозираи тоҷик» ва ғайраҳо чоп гардиданд. Хонандагон бо асарҳои Ҷалол Иқромӣ «Духтари Оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи бухоро», «хатлон», Фотех Ниёзӣ «Ҳар беша гумон мабар, ки холист», Ф. Муҳаммадиев «Дар он дунё», «Шоҳии япон», Раҳим Ҷалил «Шӯрӯб», «Маъвои дил», Ф. Ансорӣ «Шеърҳо дар бораи Вахш», Мӯъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Сурӯши Сталинград», Ю.Акобиров «Замини падарон», «Водии муҳаббат», «Норак», Сорбон «Актёр» ва бисёр дигарон ошно шуданд⁵⁹.

6.2. Китобу китобчопкунии тоҷикон дар даври соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 1991-2015).

Баъди барҳам хӯрдани СССР ва соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон қувваҳои мухталифи сиёсӣ бо дастгирии хоҷагони хориҷиашон барои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ дар Тоҷикистон муборизаро оғоз намуданд. Дар натиҷа кишварро бесарусомои ва харчу мараҷ (анархия) фаро гирифта, тоҷикониён ба қучаи сарбастае рафта қарор гирифтанд. Аз кашмакашиҳои дохилӣ, бенизوميҳои маҳаллӣ, гирдиҳамоиҳои тӯлони беъманӣ ва

⁵⁹ Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китоби дарсӣ.- Душанбе:Эр-граф,2012.- С.209-251.

билохир чанги бародаркӯш (солҳои 1992-1997) ҳаёти фарҳангӣ ва аҳли зиёӣ ҷумҳурӣ зарару зиёи бештар диданд. Баъди бастанӣ созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий дар Тоҷикистон ҳаёти адабӣ-бадеӣ ба тадриҷ пеш рафта, рангу бӯй тоза мегирад. Адибон, шоирону нависандагон, рӯзноманигорон, аҳли санъат ҳаётро омӯхта, асарҳои шоистаи замонавӣ эҷод мекунанд. Аз усули эҷодии реализми сотсиалистӣ ба реализми ҳақиқӣ гузашта, ҳодисоти ҳаётро аз назари танқидӣ меомӯзанд. Дар адабиёт ғояҳои таърихӣ, ягонагии миллий тараннум мешаванд. Доир ба бинокорони шаҳриёну деҳотиён, таърихи халқ асарҳо таълид хоҳанд шуд.

Халқи тоҷик бо олимони намоёни худ С.Табаров, А. Раҳмонов, Ў. Мирсаидов, А.Мухторов, С.Мухторов, О.Бобоев, Л. Саидмуродов, М. Илолов, И. Қурбонов, Р.Масов, Ю.Носиров, Б. Сангинов, П. Бобоҷонов, Ҳ.Мансуров, Ҳ.Сафиев, Ю.Нуралиев, Ю. Ёқубов, Ю. Исоқӣ, М. Ғуломов, А.Пӯлодов, Б. Кимсанов, Н.Мирзоев, С. Наврӯзов, Р.Набиев, Д. Уроқов, Т. Ғаниев, Н. Саидов, А.Шамолов, С. Ҷононов ва дигарон ифтихор дорад. Олимони тоҷик дар тӯли панҷ сол (солҳои 1996-2015) беш аз се ҳазор корҳои илмӣ, 435 монография, китобча ва маҷмуаҳои илмӣ ва 2592 мақолаҳои илмӣ chop карданд, ки 450-тои онҳо дар хориҷа ба chop расидаанд.

Имрӯзҳо ҳаёти адабӣ-бадеӣ дар ҷумҳурӣ ба тадриҷ пеш рафта, рангу бӯй тоза мегирад. Адибон, шоиру нависандагон, рӯзноманигорон, аҳли санъат ҳаётро омӯхта, асарҳои шоистаи замонавӣ эҷод мекунанд. Аз усули эҷодии реализми сотсиалистӣ ба реализми ҳақиқӣ гузашта, ҳодисоти ҳаётро аз назари танқидӣ меомӯзанд. Дар адабиёт ғояҳои таърихӣ, ягонагии миллий, бедории миллий тараннум мешаванд. Чунин ғояҳо дар эҷодиёти Мӯъмин Қаноат, Гулназар Келдӣ, Аюбӣ, Ато Ҳамдам, Камоли Насрулло, Лоик Шералӣ, Гулрухсор, Бозор Собир, Фарзона, Зулфия Атоӣ, Аскар Ҳаким, Муҳаммад Ғоиб, Меҳмон Бахтӣ, Саидали Маъмур, Абдулло Қодирӣ, Сорбон, Абдуҳамид Самадов, Низом Қосим, Урун Кӯҳзод, Саттор Турсун, Юсуф Ақобиров, Убайд Раҷаб ва дигарон хеле инкишоф ёфтаанд. Дар ҳамин солҳо асарҳои олимон, адибон,

шоирону нависандагон, аз ҷумла, таърихи бисёрчилдаи халқи тоҷик дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон ҷоп мешаванд⁶⁰.

Дар ин солҳо бештар ба ҷопи китобҳои дарсӣ дар соҳаи маориф диққати ҷиддӣ дода мешуд. Зияда аз 43 номгӯй адабиётҳои дарси бо барномаҳои нави таълими таҳлил ва ҷоп гардиданд. Инчунин китобҳои шоир ва нависандагон Султонмуроди Одина таҳти унвони «Ифтихори халқ ва қаҳрамони миллат», Абдурауф Муродӣ «Паҳнои меҳр», Қодири Рустам «Ҷойхонаи «Роҳат» ё «Қисса ва ҳикоят барои хониши пеш аз хоб», Абдурауф Рабизода «Ҳафт ганҷ», «Панҷ хунараварон», «Сино ва шифо», «Муҳаббат ва ҷавонмардӣ», «Ориён-духтаре, ки барояш ҳафт шаҳристон сохта шуд», «Ҳавопаймои таркида ва ё ишқи аз нав рӯида», Абдурауф Муроди «Як танӯр кулча», Мирзо Шукӯрзода «Тоҷикистон дар қаламрави ориёно», «Размоварони Ҳиндукуш», Латофат Насриддинова «Ҳазору як дармони дарди Шумо», Абдували Шарипов «Экспозитсия ва экскурсияи осорхона» Ҳоҷӣ Мирзо Сулаймонӣ «Лутфи ҳақ» ва дигарон ҷоп ва нашр гардиданд. Бо назардошти пешрафти босуръати илму техника ва технологияи муосир низоми нашр ва ҷопи китобҳо ба шакли нав рӯ оварданд. Акнун аз ҷониби нашриётҳо ба аҳли гурӯҳи дӯстдорони китоб шакли нави ҷопи китобҳо бо тариқи матни электронӣ интишор гардид. Яъне ҷунин китобҳоро китобҳои электронӣ низ меноманд, ки онҳо тавассути таҷҳизотҳои замонавӣ технологияи иттилоотӣ аз ҷониби хонандагон истифодабари карда мешаванд. Ҳамаи ин боиси рушду инкишофи китобу китоб-ҷопкунии тоҷикон дар даври соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид.

⁶⁰ Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китоби дарсӣ.- Душанбе:Эр-граф,2012.- С.250-271.

Хулоса

Миллати сарбаланди тоҷик ба китобдорию китобхонӣ аз қадимлайём арҷ мегузошт ва қаламу дафтару девонро ҳамчун гавҳараки чашм эҳтиёт менамуд, барояш китоб бонги бедорию хушёрӣ буд. Тоҷикон онро беҳтарин ҳамнишину ҳамроз, сарчашмаи ақлу хирад, омӯзгори беминнат мешуморанд, аниси кунҷи танҳой ва фурӯғи субҳи доноӣ медонистанд.

Аз фарҳангистони даврони Сосониён - «Гунди Шопур» ёд овардан кифоят аст, ки китобхонаи бузургаш аз 250 ҳучра ибрат буд, ҳазорҳо китоб ба паҳлавӣю юнонию санскрит ва ғайра он ҷо ҳифз мешуданд. Хоса замони Сомониёни волотабор аксари шаҳрҳои қаламравашон китобхонаҳо доштанд, дар Бухоро бузургтарин ва ғанитарин китобхонаи давр- «Сивон-ул-ҳикмат» («Савонулҳикма») бунёд ёфт, ки замина ба илми китобдорию китобшиносии миллиамон гузошт. Маҳз ҳамин аҳди дурахшони Сомониён буд, ки забони ноби тоҷикӣ - форсӣ шакл гирифт, чехраҳо ва ситораҳои дурахшони илму адаб қад баланд карданд, фарҳанги воло боиси ҳастӣ ва пойдории минбаъдаи миллат, таъриху забони он гардид.

Аммо таърих гувоҳ аст, ки китобу китобхонаҳо мушобеҳи қисмати миллати тоҷик борҳо дар шўълаи оташи аҷнабиёни яғмогар сўхтаю хокистар шудаанд. Зиёни маънавии аз тўфони кашмакашиҳои хунин давоми асрҳо ба миллатамон расидаро мушкил аст дар тарозуе баркашиду аз рӯи ягон меъёр арзёбӣ кард. Бовучуди ин тоҷики сарбаланд бо густурдагӣ ва нерӯмандии тамом асло ба маҳтоб қаноат намекард ва ҳамеша аз тиразамои офтоб мечуст, алорағми ҳама азобу азодориҳо наҳаросида ба ҷароҳатҳои маънавиаш менигарист,

дилмурда, ғамгин, парешонҳолу афсурда намегашт, намегузошт, ки заминаи маънавии ҳамбастагӣ ва ҳамназарии миллат суст гардад.

Намояндагони барҷастаи қавмамон аз шикастҳои таърихӣ пайваста меандешиданду бо нолиш дарди миллати укёнусфарҳанги самандарқисматро ифшо мекарданд. Ин аст, ки тоҷикон таги по нашуданд, дар ҳошияи таърих намонданд. Талошҳои аҷдоди боназо-катамон дар офариниши китоб ва мероси хаттӣ самар оварданд. Миллати тамаддунофару заковатпеша, мунавварандешаву фарҳангии тоҷик яке аз ҳамон халқҳои қадимаест, ки дар рушду нумӯи фарҳанги ҷаҳонӣ мақому манзалати худро дорад. Ин мақоми хосаи таърихии халқи тоҷикро ба мисоли пешаи китобу китобдорӣ ва китобхона-бунёдкунии вай бараъло мушоҳида карда мумкин аст. Бешаку шубҳа, аҷдодони фарҳангофари халқи тоҷик дар ҷаҳон яке аз аввалинҳо ҳастанд, ки аз замонҳои қадим дар заминаи худ китобэҷодкунӣ («Авасто», «Худойнома», «Бундаҳшин» ва ғайра) ва китобхона-бунёдкуниро парварида, ба ҳама саҳтиҳои замона нигоҳ накарда, китобу китобхонаҳои ҷониби истилогарони аҷнабӣ сӯхтаву хокистар-гардондаашоро борҳо аз нав эҳё ва барқарор карда анд.

Чунон, ки сарвари давлати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон беш аз пеш хубтару гуворотар сохтаву обод кардаанд ва ончунин, ки рӯзи ифтитоҳи Китобхонаи миллий 20 март соли 2012 иброз доштаанд: «Ба андешаи ман он ҳама китобҳои сӯхта, китобхонаҳои оташгирифта, ёдгориҳои барбодрафтаи таърихии халқи тоҷик имрӯз дар симои китобхонаи миллии мо аз сари нав эҳё гардида, дар роҳи боло бурдани ҷаҳони маънавии халқамон нақши арзанда мебозад». Имрӯз бо дастгириву ташаббусҳои ғамхоронаи Президенти кишвар, Эмомалӣ Раҳмон ва маблағгузорию вазорату ташкилотҳои давлатӣ ба сифати чопи китобҳо дарсӣ ва бадеиву илмӣ диққати калон дода мешавад.

Барои он, ки ахлоқу одоб, муомилаву муошират, муҳтавои зиндагӣ ва расму оинҳои миллий рушд кунад, бояд китоб дар ҷомеа эҳтироми ҳамогонӣ дошта бошад. Мутаффакирони тоҷик дар давоми

таърих тавассути китобҳои худ ҳамчун таблиғгарони заковатманд барои худшиносии миллӣ, маънавию ахлоқии инсонҳо хизматҳои беназир карданд ва дар вусъат бахшидани тафаккури китобии мардуми заковатманди тоҷик саҳми босазо гузоштаанд. Халқи тоҷик дар гузашта ва ҳоло ҳам ба китоб, сухани китобӣ боварӣ ва эътиқод дошта, зиндагии шоистаи худ, шинохти моҳияти ҳеш дар дунёи ҳастӣ, ҷаҳонбинияшро дар таълимоти китобӣ медид ва мебинад.

Адабиёт

Турдиева, М. Сарчашмаи фазлу дониш [Матн].- Душанбе, 2013.- 60 с.

Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китоби дарсӣ.- Душанбе: Эр-граф, 2012.- С.250-271.

Немировский, Е. Большая книга о книге [Текст] Известный историк книги повествует о возникновении книгопечатания у славян, о первых газетах и журналах, о промышленном перевороте в книжном деле.- М.: Время, 2010.- С. 32-33.

Раҳмонов, Ш. Ҷамаи хубиҳои инсон аз китоб аст [Матн] // Китобдор. - 2008. – С.21-22.

Авасто // Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.52-62.

Раҳмонов, Ш. Ҳамаи хубиҳои инсон аз китоб аст [Матн] // Китобдор.- 2008. – С.18-19.

Соҳти китоб //Энсиклопедияи совети тоҷик [Матн]. - Душанбе,1981.- С.331.

Лихачёв Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве [Текст]: Историко - археографический очерк.- Санктпетербург: Имп. Акад. наук, 1891. - 106 с. - С приложением 116 табл. с изображениями бумажных водяных знаков.

Қоғаз //Энсиклопедияи совети тоҷик [Матн]. – Душанбе,1981.- Ҷ.3.- С. 498.

Сиддиқӣ, Ҷ. Анъанаи китобдӯстӣ дар Афғонистон [Матн] // Анис.- 2002.- №1.- С.13-19.

Ахмедов, Б. Китоб ва пайдоиши он [Матн] // Китобдор.- 2007.- №1.- С.34-35.

Нумизматика // Энсиклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе,1984.- Ҷ.5.- С.245.

Палеография // Энсиклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе,1984.- Ҷ.5.- С.454.

Матншиносӣ // Энсиклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе,1983.- Ҷ.4.- С.268.

Манбаъшиносӣ // Энсиклопедияи совети Тоҷик [Матн].- Душанбе, 1983.- Ҷ.4.- С. 177-178.

Абдуллоев, С.А., Холджураев, Х., Каримов, О. Академик Бободжон Гафурович Гафуров [Текст].- Худжанд, 1998.- С.54.

Раҳмонов, Э. Суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат, 20 март соли 2007 [Матн] // Ҷумҳурият.- 2007.- 27 март; Садои мардум.- 2007.- 28 март; Омӯзгор.- 2007.- 30 март.

Осори хаттӣ –қисми таркибии фонди осорхонаҳо // Шарифзода, Ф. Истиқлолият ва рушди осорхонаҳои Тоҷикистон [Матн] / Мухаррир Қ. Бӯриев.- Душанбе:Истеъдод, 2013.- С.45-53.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2003 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2004 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2004.- С.30.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2004 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2005 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2005.- С.14.

Фарҳанг ва истиқлол [Матн] / Таҳия Фароғат Азизӣ; Мухаррир Гулназар.- Душанбе: Адиб, 2011.- С.41.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2009 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2010 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2010.- С.10.

Гадоев, Ҳ., Низомов, Ф. Осорхонаи ба номи устод Рӯдакӣ [Матн] // Ахбори Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ба номи А.Рӯдакӣ.- Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010.- №1.- С.9-10, 35-36.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2012 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2012.- С.9.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2012 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2012.- С.11.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2008 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2009 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2009.- С.16-17.

Ҳисобот дар бораи фаъолияти Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2005 ва самтҳои минбаъдаи пешрафти кори он дар соли 2006 [Матн].- Душанбе: Матбуот, 2006.- С.22.

Ахунджанов, Э.А. Очерки по истории книги и книжного дело в Средней Азии [Текст].- Ташкент,1983.- С.9.

Диноршоев, М. Ибни Сина и его философские воззрения // Абуали ибн Сина. Избранные произведения [Текст].- Душанбе,1980.- Т.1.- С.6.

Султонзода, М. Китоб ва тадрис дар замони рӯдакӣ [Матн] // Анис.- 1999.- №2.- С.31-34.

Семенов, А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы // Алишер Навои [Текст].- М.,1946.- С.171.

Чабров, Г.Н. К изучению среднеазиатского книжного переплета [Текст] //Народны Ази и Африки.- 1964.- №2.- С.136-141;

Долинская, В. Миниатюрная живопись Средней Азии [Текст] // Звезда Востока.- 1958.- №7.- С.152-159.

Юнусов, А. Феҳристи дастнависҳои тоҷикӣ-форсии ҚДР РСС Тоҷикистон ба номи Абулқосим Фирдавӣ.- Душанбе,1971.- Ҷ.1.- С.5-12.

Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китоб дарсӣ.- Душанбе: Эр-граф,2012.- С.152-208.

Юнусов, А. Бесценные сокровища таджикской культуры [Текст] //Библиотеке имени Фирдоуси 50 лет: Сборник статей.- Душанбе: Ирфон, 1983.- 43-60.

Муҳиддинов, С. Тоҷик ва санъати тасвирӣ [Матн] //Хирад.- 2007.- №2.- С.3.

Ахмедов, Б., Юнусов, А. Аз таърихи ихтирои хат [Матн] // Китобдор.- 2006.- №1.- С.17.

Пиктография // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1984.- Ҷ.5.- С.509.

Хат // Энциклопедияи совети тоҷик [Матн].- Душанбе, 1987.- Ҷ.7.- С. 613-619.

Афсахов, А., Қаҳҳоров, Ҳ. Хат ва пайдоиши он [Матн].- Душанбе: Маориф, 1994.- С.32-34.

Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.53-58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.

Гафуров, Б., Цибукидис, Д.И. Александр Македонский и Восток [Матн].- М.:Наука, 1980.- С.235.

Зиёӣ пул миёни дирӯз, имрӯз ва фардои ҷомеа мебошад [Матн]: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Китобхонаи миллий ва мулоқоти бо зиёиёни кишвар // Садои мардум.- 2012.- 27 март.

Мухторов, С., Раҳматуллоев, А. Таърихи халқи тоҷик [Матн].- М., 2002.- Кит.1. – С.67.

Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн].- Душанбе: Дониш, 2008.- Ҷ.1.- С.54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202.

Ҳакимов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн].- Душанбе, 2006.- С.80-83.

Забеулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон [Матн].- Техрон, 1954.- С.79.

Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён [Матн].- Душанбе, 2011.- С.838-839.

Султонзода, М. Ваъзи китоб ва суннати китобдорӣ дар аҳди Сомониён // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ-тоҷикӣ [Матн].- Душанбе,1998.- С.319.

Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб [Матн].- Душанбе,1980.- С.19.

Султонзода, М. Ваъзи китоб ва суннати китобдорӣ дар аҳди Сомониён // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ-тоҷикӣ [Матн].- Душанбе,1998.- С.319.

Период феодализма // Очерк истории СССР [Текст].- М., 1959.- С.19.

Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.319.

Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.327.

Ал-Иакуби. Книга стран (китаб-ал-булдан) /пер: Семенова, Л. [Текст].- М.: Восточная литература, 2011.- С.339.

Маркс, К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса [Текст].- М.: Государственное издательство политической литературы, 1939.- С.221.

Массон, М. Е. Городище Нисы в селении Багир и их изучение [Текст].- Ашхабад: ТЮТАКЭ, 1949.- Т. I – С.75.

Зиёӣ пул миёни дирӯз, имрӯз ва фардои чома мебошад [Матн]: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Китобхонаи миллӣ ва мулоқоти бо зиёиёни кишвар // Садои мардум.- 2012.- 27 март.

Рашид-ад-дин. Сборник Летописей [Текст].- М.,1952.- С.262-263.

Раджабов, З. Некоторые страницы культурной жизни советского Таджикистана [Текст].- Душанбе,1964. – С.32-34.

Тоҷов, Н., Хусейнов, К., Тоҷов, М. Фарҳангшиносӣ [Матн]: Китоби дарсӣ.- Душанбе: Эр-граф, 2012.- С.209-251.

История таджикской книги
Методическое пособие

Составитель: **Абдуджамил Валиев**

